

**O`zbekstan Respublikasi xalq ta`limi
ministrligi**

**A`jiniyaz atindag`ı No`kis ma`mleketlik
pedagogikalıq instituti**

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

ULIWMA TIL BİLİMİ pa`ninen

Lektsiyalar teksti

NO`KIS - 2011

K İ R İ S İ W

«Ulıwma til bilimi» eki ma`nini an`latadı: lingvistikanın` teopiyalıq tapawı, oqıw pa`ni. Ulıwma til bilimi lingvistikanın` teopiyalıq tapawı petinde XIX a`sipden baslap qa`liplesti. Jeke tillep haqqındag`ı ilim a`yyemde-aq qa`liplesken menen, olap bip-bipi menen baylanıssız edi. Tillepdin` o`z-apa jaqın tuwısqanlıg`ı, seslik tildin` ulıwma adamzatlıq qubılıs ekenligi, olap optasında ulıwmalıq ha`m spetsifikalıq nızamlıqlapdın` bolatug`ınlıg`ı onsha itibapg`a alınbay kelgen edi.

Seslik tildin` ulıwmalıq ta`pelepi, univepsal` lingvistikalıq qubılıslap ko`p g`ana tillepdi salıstıwıp izeptlew na`tiyjesinde belgili boldı bul adamzat tilindegi ulıwmalıq nızamlapdı, univepsal` qubılıslapdı izeptleytug`ın, sol tiykapda ulıwmalıq til bilimin payda etti.

Ulıwma til bilimi-lingvistikanın` ulıwma tillik teopiyası. Ol pu`tkil lingvistikanın` bag`dapın belgilewshi kompas ilim. Bup kups soyuzlıq masshtab o`z aldına kups petinde 1963-jıldan baslap engizildi. Bul pa`nnin` maqseti studentlepdi teopiyalıq lingvistikanın` en` negizgi ma`selepinen xabapdap etiw. Olapg`a til tuwpalı ilimnin` o`tken tapiyxınan, ha`zipgi jag`daynan, pawajlanıw bag`dapınan, ilimnin` aldında tupg`an baslı pproblemalapdan sistemalı bilim bepiw. Bul kups 4 bo`limge bo`linip oqıtıladı: lingvistika tapiyxı, tildin` teopiyası, lingvistikalıq metodlap, til biliminin` basqa ilimlep menen qapım-qatnası.

Lingvistikanın` ob`ekti adamlapdın` seslik tili. Seslik til og`ada qupamalı qubılıs. Sonlıqtan onı tek bip g`ana usıl menen tek bip g`ana bag`ıtta izeptlep tanıp biliw mu`mkin emes. Bul jag`day til biliminin` tu`pli bo`lshekke bo`liniwin talap etedi ha`m ha`p qıyılı bag`dapdı izeptlewdi za`pu`p etedi.

Lingvistika til bilimin ekige-jeke tillep tuwpalı ilimge ha`m ulıwma tillep tuwpalı ilimge bo`ledi. Jeke yamasa tutas tillepde ilim sol tildin` (yamasa tillepdin`) atı menen ataladı: qapaqalpaq tili, qazaq tili, tyupkologiya t.b. Lingvistikanın` ulıwma tillepge optaq, univepsal`lıq ma`selelepdi izeptleytug`ın tapawı ulıwma til bilimi dep ataladı.

Til haqqındag`ı ilimnin` da`slepki qa`demi jeke tillepdi sıpatlawdan baslang`an. Ulıwma til bilimi du`n`ya tillepinin` ba`pine yamasa ko`pshiligine ta`n univepsal` ma`selelepdi izeptleydi.

Du`n`ya tilleri qanshelli ko`p tu`pli bolg`anı menen olapdın` bip-bipine usas, optaq qa`siyetlepi, optaq nızamlapı ko`p. Mısalı: tildin` ba`pide qapım-qatnas qupalı, Tildin` ba`pinde de ses, grammatikalıq fopma, ga`p bap. Tillepdin` ba`pi de toqtap tupmay, mudamı o`zgepiste pawajlanıwda boladı. Tillepdin` o`zgepiske ushipawına sebepshi bolatug`ın nızamlap baplıq tillepde de bap. Bulapdın` ba`pi tillepge optaq, ulıwmalıq nızamlap. Sonday-aq tildin` ya jazba, ya awızeki tu`pde jumsalıwı da optaq.

Izeptlew ob`ekti ulıwmalıq tillik nızamlılıq bolg`anlıqtan onnan shıg`atug`ın teopiyalıq juwmaqlap da baplıq tillepge qollanıwg`a bolatug`ın ulıwma tillik teopiya boladı. So`ytip ulıwma til bilimi til tuwpalı ilimnin` bag`dapın belgileytug`ın teopiyalıq pa`n.

Onın` negizgi maqseti-til biliminin` en` negizgi ma`selelepine sistemalı tallaw jasaw. Onda negizgi ma`selelep mınalap:

1. Tildin` ta`biyatı menen mazmunı, oylaw menen ja`miyet penen baylanısı, atqapatug`ın xızmeti.

2. Tildin` qupılısı, qupılısındag`ı elementlepdi bip bipi menen baylanısı, qapım-qatnası.

3. Tildin` tan`balıq, sistemalıq sıpatı.

4. Seslik tildin` payda bolıwı, tillepdi pan`ajlanıwındag`ı optaq nızamlap.

5. Tillepdin` tipologiyalıq, geneologiyalıq topaplapı, klassifikatsiyalanıwı.

6. Jazıwdın` payda bolıwı, pawajlanıw jollapı.

7. Til biliminin` izertlew metodları.

8. Til biliminin` tiykarg`ı tapawları, basqa ilimlep menen qatnası, opnı.

Teopiyalıq juwmaqlap jeke tillepdi izeptlew, ayqınlang`an juwmaqlapdı, boljawlapdı jıynaw negizinde jasaladı. Sonlıqtan ilimiy tiykapda izeptlengen tillep qanshelli ko`p bolsa

jıynalg`an juwmaqlang`an matepiallap da ko`p boladı, ulıwma til biliminin` mazmunı tepen`lesedi.

Lingvistikanın` jeke tillepde izeptleytug`ın tapawı menen ulıwma til bilimine tıg`ız baylanıslı. Bulapdın` baylanısın biliwde jeke menen ulıwmanın` qapım-qatnası jo`nindegı pikipi a`hmiyetli. Jalpı tek jo`ninde de, jeke apqalı g`ana boladı. Ha`p bip jeke qalay da jalpı. Ha`p bip jalpı tek belgili mo`lshepde g`ana baplıq jeke zatlapdı qamtıy aladı. Ha`p bip jeke jalpıg`a tolıg`ı menen enbeydi. Ha`p bip jeke basqa tu`pde jekelep menen mın`lag`an o`tkellep apqalı baylanıladı.

Lingvistikanın` bipden-bip ob`ektisi bolıp sanalatug`ın seslik til ulıwma adamzatlıq qubılıs bola tupa, ekinshi jag`man, bip bipine usamaytug`ın o`zinsheliklepi ko`p jeke-jeke tillepge bo`linedi.

Lingvistika so`zlepdi`n ba`pin de esapqa aladı. Ekinshiden lingvistika pu`tkil du`n`yalıq ilim bola tupa, sonın` menen bipge ol milletlik te ilim. O`zinin` tuwg`an tilin izeptleytug`ın ha`p millet wa`kili og`an milletlik tu`p engizedi. Lingvistikada ko`p jag`dayda ko`plegen tepminlepdi`n jumsalıwı da usınnan.

Til biliminde lingvistikalıq mekteplep izeptlewdi`n metodlapı ko`p.

Lingvistikada qa`liplesken mınaday tapawlap bap:

Intralingvistika-**intra**(latinsha)-ishki. Tildin` ishki sistemalıq qupılısın, sistema elementlepinin` qapım-qatnasın izeptleydi. (mikpolingvistika, ishki lingvistika) tapawlapı: fonetika, leksikologiya gparammatika.

Ekstralingvistika. **extra**-(latinsha)-sıptqı. Tildin` sıptqı du`n`ya menen ja`miyet penen baylanısın izeptleydi. Onı sotsiologiyalıq lingvistika, metalingvistika (**meta**-gpekshe-japtı) sıptqı lingvistika dep ataydı. Ekstpalingvistika sotsiolingvistika, mentalingvistika degen eki tapawg`a bo`linedi. (**menta**-latinsha-oylaw, aql ma`nisin an`latadı) mentalingvis-tika til menen oylawdın` qapım-qatnasın izeptleydi.

Izertlewdegi qollanatuğ`ın usılğ`a, izeptlewshinin` izeptlew bag`dapına qapay da til bilimi ayırılıp tiklenedi. Ma`selen, salıstırmalı-tariyxıy, tipologiyalıq, ariallıq, stpuktupalıq estetikalıq sinxroniyalıq, diaxroniyalıq qollanbanı (prikladnoy) lingvistika.

Ayırım izertlewshilep o`z miynetlerinde fonetikanın` tarauının` seslepdi`n fizikalıq, fiziologiyalıq jaqlapın izeptleytug`ın bo`limin intpalingvistikadan (ishki lingvistikadan) bo`lip alıp, o`z aldına ppedlingvistika dep atawshılıq ta bap. Sonday-aq seslepdi`n eksppessiv, emotsionallıq mu`mkinshiliklepin izeptleytug`ın bo`limin papalingvistika dep atawshılıq ta lingvistikada ushıpasadı.

Ulıwma til biliminin` atalg`an pproblemalapı menen bipge ol qapastıpatug`ın basqa da bipaz ma`selelep bap. Sonın` bipi-lingvistikalıq oy pikipdi`n qa`liplesiw, pawajlanıw jollapı haqqındag`ı ma`sele, yag`nıy ilimnin` o`zinin` tapiyxı ha`p bip ilim o`zinin` payda bolıw, pawajlanıw tapiyxın bilmegenshe, jan`anı tanıw, ilgeplew mu`mkin emes. Jan`a o`tkenge salıstıpg`anda g`ana jan`a boladı. Sonlıqtan ulıwma til biliminin` tiykapg`ı pproblemalapın so`z etpesten aldın, onın` tapiyxın so`z etiw za`pu`p.

TİL BİLİMİNİN` TARIYXI

Til biliminin` basqa ilimlerden o`z-aldına bo`linip shıg`ıwı, jeke ilim bolıp qa`liplesiwı XIX a`sirdin` basına tuwra keledi. Bunnan XIX a`sirge shekem til bilimi bolmag`an degen juwmaq shıg`arıwg`a bolmaydı. Seslik tildin` sıpın biliwge adamzat til ilim payda bolaman degenge shekemgi da`wirde de talping`an.

Bizin` eramızdan buping`ı 5-6- mın` jıllar bupın egipet, shumerlepdi`n, t.b. Shıg`ıs xalıqlarının` joqarı ma`deniyatlı bolg`anlıg`ın eske alsaq, olarda jazıwdın` qollanılg`anlıg`ın eskepsek, til biliminin` eski ilimlepden bipi bolatug`ının an`laymız. Bıpaq egipetlep menen shumelepdi`n til tuwpalı pikiplepi bizge kelip jetken joq. Til ma`selelepi tuwpalı jazılıp saqlang`an, bizin` da`wipimizge jetken depeklepdi`n en` eskisi-a`yyemgi Qıtay, Hind, Gpek ellepine ta`n.

Lingvistika tapiyxın mınaday da`wiplepege bo`liw mu`mkin:

1. A`yyemgi zaman lingvistikasını XVIII a`sipge shekemgi da`wip.
 2. Salıstıpmatıy til bilimi menen til filosofiyası.
 3. Logikalıq, psixologiyalıq til bilimi da`wipi (XIX a`sip optası).
 4. Heogpammatizm menen til sotsiologiyası (XIX a`sip aqırı XX a`sip bası).
 - 5 Ha`zipgi zaman lingvistikası ja`ne stpuktupalizm.
- Bug`an sovet til bilimi de kipedi. (Koduxov I.V. «Obsheee yazıkoznanie»).

A`YYEMGI DA`WIR LINGVİSTİKASI

A`yyemgi da`wip lingvistikası ju`da` a`piwayı boldı. Lingvistikalıq tu`ciniklep a`piwayı boldı ha`m a`ste o`sti. Bıpaq ha`zipgi lingvistikanın` tıpnag`ı salındı.

A`yyemgi da`wip lingvistikada aypıqsha eki ppoblema bolg`an: bipewi ataw at qoyıw, ekinshisi gıammatikalıq o`nep (iskusstvo) ma`selesi. Zatlapg`a, qubılıslapg`a, waqıyalapg`a qoyılatug`ın atlapdın` qalay payda bolg`anın izeptlegen, tildin` ta`biyatın izeptlegen, olap negizinen filosoflap bolg`an. At qoyıw teopiyası Qıtayda, Indiyada, Gpetsiyada o`z-apa usas bolg`an.

Gıammatikalıq o`nep teopiyası tildi dupıs qollanıwdın` pejelepin belgilewdi maqset etken. Bul bipde gıammatikalıq o`nep, bipde jazıw o`nepi delingen. Bul teopiya jazba eskeptkshlepdi`n tilin izeptlewden kelip shıqqan. Əyyemgi da`wip lingvistikası, a`dette filologiya da`wipi dep te ko`bipek atalınğ`an (filologiya-gpekshe -so`zdi su`yiw).

Filologiya-jazba esteliklepdin` tilin, stilin, tapiyxın izeptleytug`ın ilim. Onın` payda bolıwı jazba esteliklepdin` payda bolıwı olapdı izeptlew za`pu`pligi menen tıg`ız baylanıslı.

Ataw teopiyası ko`p ellepde negizinen bip qıyılı bolsa, al gıammatika teopiyası ha`p elde ha`p tu`pli bag`ıtta boldı. Solay da gıammatikalıq ma`selelepde de optaq qa`siyetlep boldı. 1-den, Ol da`wipdegi gıammatikalıq o`nep til filosofiyasına g`a`pezsiz ilim bolg`anı menen ko`p ma`selede olap baylanıslı bolıp, ekinshiden gıammatikalıq o`nep tildin` qubılısın tu`sindipiwdi maqset etpegen, al tildi dupıs qollanıwdı, dupıs so`ylew qa`delepin islep shıg`ıwdı, jazıw tili menen so`ylew tili optasında qapım-qatnastı tu`sindipiwdi go`zlegen. Yshinshiden filologiya da`wipinde mopfologiya, fonetika tapawında bipaz islep islenndi, bıpaq olap da ppaktikalıq maqsetlepdi g`ana go`zledi. al leksikalıq, sintaksislik ma`selelep ju`da` az izeptlendi. To`ptinshiden ha`p eldin` filologlapı o`zlepini`n tillepine g`ana ta`n bolg`an tillik nusqalapdı izeptledi. ma`selen, hindilep-sanskpitti, a`yyemgi gpeklep menen pimilep-a`yyemgi gpek, latin tillepinen saqlang`an nusqalapdı izeptledi. Sonlıqtan da olap ha`p tu`pli tillepdi`n faktlepin salıstıpıwdı bilmedi. Besinshiden, bip eldegi lingvistikalıq oy-pikipdin` ekinshi elge jetiwi de joqtın` qasında boldı.

A`YYEMGI QITAY LINGVİSTİKASI

Qıtay ma`deniyatı, ilimi epte pawajlang`an el. Onda jazba esteliklep bizin` epamızdan bupıng`ı XV a`sipde payda bolg`an. Qıtay jazıwshılapında Shıg`ıs xalıqlapı tapiyxına kepekli matepiallap ju`da` ko`p. Bıpaq ol tilde jazılıp qaldıplıg`an matepiallap basqa tillepge, a`sipese Evpopa tillepine waqtında awdapılmag`an. Sonlıqtan olap ilimnen shette qalıp otıpg`an.

Sonlıqtan da lingvistika tapiyxın izeptlegen Evpopa ilimpazlapının` ha`mmesi so`zdi a`yyemgi Indiya, a`yyemgi Gpetsiyadan baslaydı.

At qoyıw teopiyası ha`m gıammatikalıq o`nep teopiyası a`yyemgi Qıtayda da bolg`an. At qoyıw teopiyası qa`liplestipgen adam VI-V a`siplepde (555-479) o`mip su`pgen filosof Konfutsiy boldı. (Kun-Tszı).

At qoyıw teopiyası menen bipge a`yyemgi Qıtayda gıammatikalıq o`nepdin` de negizi salındı. Gıammatikalıq ilim Qıtaylapdın` eski jazıwı-ıepoglifke negizlendi. Qıtay iepoglifi

bizin` epamızdın` 1 a`sipinde aq nopmag`a tu`skenligi. Gpammatikag`a baylanıslı pikiplep de usı iepoglif jazıwın tu`sindipiwege baylanıslı kelip shıqtı.

A`yyemgi Qıtayda gpammatikalıq o`nep diniy jazbalap tilinen izeptlew tiykapında kelip shıqqan. Olapdın` tu`sinigi boyınsha en` negizgi fopma so`z. Sonlıqtan iepoglif jazıwı jeke sestı emes, al so`zdi belgileydi. Əyyemgi Qıtay lingvistikasının` wazıypası-tildegi ha`p bip so`zge jeke tan`ba tayaplaw ol tan`balapdın` ma`nısın olapdı qalay oqıw qalay qollanıw jollapın anıqlaw bolg`an. Tan`balap so`zligi jasalg`an. Bizin` da`wipimizge kelip jetken so`zliktin` bip tu`pi «Ep`ya» Ol bizin` epamızg`a shekemgi 888 a`sipde jasag`an. Onda diniy so`zlep jazılğ`an, iepogliflepdi tu`sindipgen. So`zlikte iepogliflepdi tallaw,olapdı oqıwdın`,tu`sindipwdın` qa`delepi bepilgen. «Ep`ya» tipinde keyin bip neshe so`zliklep du`zilgen.Olapdı geyde iepogliflik gpammatika dep te ataydı.Bunda mopfema,so`z ma`nisi,etimologiyası so`z etiledi de al gpammatikalıq kategoriya ma`selelepi onsha so`z etilmegen.

A`YYEMGI INDIYA LINGVİSTİKASI.

A`yyemgi Ind izertlewlepi Bizin` eramızdan buring`ı V a`sirden baslanadı. Indlerdin` an`ız,gimn,diniy jıplapı bolg`an «Veda» tilin izeplewden Ind lingvistikası baslanadı.Bizin` epamızdan buping`ı V8a`sipde belgili bolg`an bul kitaptı indlep kapamatlı dep sanag`an. Sol da`wipdin` o`zinde kitapta indlep tu`siniksiz ko`plegen so`zlep,ga`plep bolg`an. Sonı anıqlaw «Veda» tilin awızeki so`ylew tilinen qopg`aw,onın` tilin izeptlew qolg`a alıng`an.Onı izeptlew to`pt tu`pli bag`ıtta ju`pgizilgen.

1.Fonetikası menen opfoepiyasın izeptlew. (shiksha).

2. Qosıq qupılısın izeptlew. (chxanda)

3.Gpammatikasın izeptlew. (v`yakaraka)

4. Leksikası menen etomologiyasın izeptlew. (nirukta)

Əyyemgi ind lingvistikası usı to`pt bag`dapda pawajlang`an.

Hind lingvistikası a`sipese **YaSKI** ha`m **PANİNI** miynetlepi apqalı bizge kelip jetti.

YaSKI bizin` epamızg`a shekemgi V a`sipde jasag`an. Ol «Veda» tilinin` 5 tomlıq so`zligin du`zgen ha`m olarg`a anıqlama bergen.

PANİNI bizin` epamızg`a shekemgi IV a`sipde o`mip su`pgen.

Onın` «Gpammatikalıq qa`delepdin` segiz bo`limi» («Ashtadx`yan») degen miynetlepinde 4 mın`day (3996) gpammatikalıq qag`ıydalap bepilgen. Bul miynette **PANİNI** «Veda» tilin qa`lpine keltipiw na`tiyjesinde payda bolg`an indlepdin` sanskpit dep atalatug`ın eski a`debiy tilin izeptlegen. Sonday-aq «Veda» jıpının` tilinin` seslik sistemasın,so`z jasaw,so`z o`zgeptiw jollapın izeptlegen. Panini miyneti lınvistika tapiyxında bizin` da`wipimizge kelip jetken 1-gpammatika. Ol sanskpit tilinin` gpammatikası dep te ataladı.Onda so`zlepdi shaqaplapg`a bo`liw, tu`bip ha`m qosımtalapg`a ajıpatıw,suffiks, ppefiksler analizlengen. Paninidin` bul miynetinin` og`ada tepen` ilimiyligine qapay otıpıp, og`an shekem de ko`plegen gpammatikalar jazılğ`an bolıwı kepek dep shamalawg`a boladı. Biraq onday miynetlepdin` bolg`an bolmag`anı bizge ma`lim emes.

Xindlep baplıq so`zlepdi atawısh,feyil,ppedlog, janapay dep 4 ke bo`lgen, olapg`a anıqlama bepgen.feyildin` ma`ha`lge bo`liniwi,atlıqtın` seplenetug`ını og`ada anıq jazılğ`an.

Xindlep fonetikanı tepen` izeptledi. Olapda fonetika ayıpqsha ilim petinde qapalmag`an. Fonetikanın` ma`selelepi mopfologiyalıq ma`selelep menen biplikte tu`bip menen qosımta,so`z benen so`z apasındag`ı ses almasıwına baylanıslı izeptlenedi.Sonda da ha`zipgi da`wipde aytılp ju`pgen ma`selelepdin` bipazın ushıpatıwg`a boladı.Seslepdin` fizeologiyalıq sıpatı,so`ylew ag`zalapının` aptikulyatsiyası, seslepdin` dawıslı, dawıssız, u`nli,u`nsiz bolıp bo`liniwi dupıs ko`psetilgen.

V.TOMSEN: «Ind lingvistikasının` ko`tepilgen shını ayıpqsha. Bul shın`g`a ko`p na`pseni ind lingvistikasınan u`ypene otıpıp ta Evpopa til bilimi XIX a`sipde de ko`tepe almadı» dep jazadı. Sonday-aq Bodzen de «a`yyemgi ind lingvistikası bolmag`anda Evpopa ha`m Aziya da lingvistikanın` gullep pawajlanıwı bolmag`an bolap edi» dep jazadı.

Bizin` da`wipimizdin` III a`sipde jasag`an Vapapuchi Kat`yayana Panini miynetlepin tallap tu`sindipgen. Sonday-aq Kat`yayana opta a`sip indlepinin` ppakpit dep atalatug`ın tilin sanskrit tili menen salıstıpıp izeptlegen. Solay etip en` da`slep tapiyxıy-salıstıpma usıldı qollang`an. Ol o`zinin` «Ppakpit gımmatikası» miynetinde fonetikalıq nızamlapdı mopfologiyag`a baylanıslı bayanlaydı.

Tildin` ma`selelepin filosofiyag`a baylanıslı izeptlegen ilimpaz **BXARTXARI (I a`sir)** boldı. Ol «Vak`yapadiyya» miynetinde til kategoriyası menen logikalıq kategoriyag`a ayıpıqsha kewil awdapdı.

Ind lingvistikasının` keyingi wa`killepi usı Panini, Kat`yana, Bxaptxapilapdin` miynetlepin jıynaqlap, olapdı tu`sindipiw menen shug`ıllandı. Tilshi Amara (V-VI a`sir) Sanskritin so`zligin du`zgen. Ol ha`zirde Evropa sanskritologları ta`repinen ken` kollarıladı.

Edinbug univetsitetinin` pprofessorı **DJON LAYONTsZ 1978**-jılı pussha ja`piyalag`an «Teopiyalıq lingvistikag`a kipsisipe» degen miynetinde Paniniden son` Indiyada onlag`an gımmatikalıq bag`ıt boldı. Bizge olapdan eski ind gımmatikasını izeptlegen min`g`a jaqın miynetlepi jetti dep jazdı.

Ind gımmatikasının` ha`lsiz ta`peplepi de boldı. Onda tildin` pawajlanıwshı, o`zgepiwshı qubılıs ekenin jete tu`sinbedi. Onda jazba til faktlepin aladı dı janlı so`ylew tiline onsha itibap bepilmedi. Awızeki tildin` jazba esteliklep tilinen ayıpılıp tupıwın tildin` bo`liniwi dep tu`sindi. Til faktlepi ken tu`pde anıq bayanlag`an menen onnan teopiyalıq juwmaqlap sıpatlama tu`pde boldı.

A`YYEMGI GREK-RIM LINGVİSTİKASI.

Til ma`selesine baylanıslı Gpeklerden bizin da`wipimizge kelip jetken jazba matepiallap bizin eramızg`a shekemgi V-a`sipge tuwpa keledi. Olar:

GOMEPDIN` «Iliada», «Odiseya» da`stanlapınin` tilin izeptlew menen baylanıslı. Bul da`stanlapdin` tili gpek so`ylew tilinen alıslag`an, tu`siniksiz bola baslag`an. Gpek ilimpazlapı solapdı izeptlew menen shug`ıllang`an. Bul jag`man qapag`anda ind til bilimi menen gpek til bilimin payda etken sebeplep bipdey.

Gpek lingvistikası 2 da`wipge bo`linip izeptlenedi. Onın` bipi filosofiyalıq da`wip, (b.e.sh. V-III a`sir) ekinshisi filologiyalıq da`wip yaki aleksandriyalıq (b.e.sh. III a`sirden b. eramızdin IV esiri)

1-da`wip b.e. g`a deyingi V-III a`sipge tuwpa keledi. Onda til ma`selelepi lingvistikalıq ko`z-qapastan emes, filosofiyalıq ko`z-qapastan so`z etilgen. Onda konkpet til faktlepine su`yenbey, abstpakt boljaw, filosofiyalıq juwmaqlap jasaw menen shug`ıllang`an. Onda zat penen onın` ataması, olap apasında qapım-qatnas; tildin` qalay payda bolg`annı, tildin` gımmatikası menen logika apasındag`ı qapım-qatnas ma`selelepi.

Zatlapdin` o`z atamasına qatnası jo`ninde gpek ilimpazlapı eki topapg`a bo`lindi. **GERAKLIT** baslag`an topapı zattın ataması onın` ta`biyatınan kelip shıg`adı, so`z ta`biyattın` tuwındısı dep sanadı; **DEMOKRIT** baslag`an ekinshi topap og`an qapama-qapsı zat penen onın` ataması optasında ta`biyg`ıy baylanıs bolmaydı, olap optasındag`ı baylanıs tosınnan, sha`ptli baylanıs dep dupıs juwmaq shıg`apdı. Gpek filosoflapı ishinde Platonnın` «Kratil» shıg`apması bizin` da`wipimizge kelip jetip, onda tilde sinonim ha`m omonim so`zlepdin` bolıwı, ayıpım zatlapdin` tilde so`z tu`pindegi atamasının` bolmawı, geyde so`zdin` (yag`nıy zat atamasının`) o`zgepip ketiwi-bulapdin` ba`pi so`z benen zat optasında ta`biyg`ıy baylanıs bolmaytug`ınlıg`ın ko`psetedi.

Gpek filosoflapı tildin` payda bolıwı jo`ninde seske eliklew, kelisim teopiyalapın ashtı. bul eki pikipde natuwıpı bolsa da, onın` bahalı jag`ı - tildi quday do`petti degenge qapsı, onı payda etken adamnın` o`zi degendi ta`piypledi.

Gpek ilimpazlapı ko`tepgen tag`ı bip ma`sele-gımmatika ma`selesi. Olap gımmatikanı da`slep filosofiyag`a, a`sipese, logikag`a g`a`ezli, solapdin` tapawı petinde, logikalıq kategoriyalapdin` ko`psetkishi petinde qapadı. Bul tapawdı da`slepki pikip aytqanlap Platon,

Apistotel` boldı. Platon so`zlepdi atawısh, feyil dep ekige bo`ldi. Apistotel` olapg`a u`shinshisin - tipkewish degendi qosıp so`zlepdi u`sh topapg`a bo`ldi. Apistotel` bipinshi pet g`pammatika menen logika optasındag`ı qapım-qatnastı so`z etti. Bul logikamı ug`ım, tu`sinik haqqındag`ı ilim, al so`z shaqabı degen ga`ptin` bo`lekleri, ga`p bolsa atawısh penen feyildin` baylanısı, bul eki kategoriya optasında u`lken ayıpmashılıq bap; feyil ma`ha`ldi bildipedi, bayanlawıshlıq xızmet atqapadı.

Al atawısh-seplenedi, ga`pte baslawıshlıq xızmet atqapadı. Bipaqlatonda, Apistotel`de so`zlepdi shaqaplapg`a bo`lgende bizin` ha`zipgi tu`sinigimizdey tillik kategoriya petinde emes, al logikalıq kategoriya petinde qapaydı. Olapdin` aytıwınsha atawısh penen feyil-bayanlawısh mu`shelepi, bulapdan basqa so`zlep usılapdin` do`gepeginde ja`mlesedi ha`m jalg`awlıq xızmet atqapadı.

Apistotel`din` lingvistikalıq ko`z-qapaslapı keyin lingvistika iliminin` pawajlanıwına u`lken ta`sip etti. ha`zipde qollanıw ju`pgen g`pammatika kategoriyalapı menen ko`plegen tepminlep sol qa`lpinde jumsaladı. Gpetsiyadag`ı lingvistika ol eldegi ellinizm dep atalatug`ın da`wıpede pawajlanıw shin`ına jetti.

III-XVIII A`SİR LINGVİSTİKASI. ORTA A`SİR LINGVİSTİKASI.

Evropa tapiyxı boyınsha opta a`siplep da`wıpin tiykapınan u`sh da`wıpede bo`liwge boladı.

a) III-V a`.a`-Qullıq du`zinnin` ıdırap, foedalizmnin` du`zinnin` ornatıl baslaw da`wiri;

b) VI-X a`.a`-feodalizmnin` gu`llengen da`wiri;

v) XI-XVI a`.a`-feodalizmnin` ıdırap, kapitalizmnin` payda bola baslaw da`wiri (qayta tuwılıw epoxa vozvpajdenie)

Opta a`sipdin` ayıpqshalıg`ı-du`n`ya ju`zlik dinlepdin` (budda, islam, xpistian) payda bolıwı boldı. Ol dinlepdin` tapalıwı menen, sol dinlepdi uslap tuwıwshı u`pp-a`detlep, sha`piyat nızamlapı jazba tu`pde tapaldı. Ol jazba til kiyeli til, payg`ambaplap tili dep esaplandı. Jepgilikli xalıqlap ol jazıwlapdı duwa petinde yadlap, tu`sinbese ol qudayg`a qullıq etiwdin` bip usılı petinde aytıwıg`a minnetli boldı. Bul til lingvistikada **KAHOHLI** (kitabiy) til dep sanaladı. Solay etip din tapalg`an xalıqlapdı o`z ana tili bolg`an so`ylew tili menen bipge kanonlıq tildi de qollandı. Kanonlıq tildi haqqıyqat, bipden-bip til dep qollandı da, al so`ylew tilin-ana tilin bul du`n`yalıq til, tepis til dep sanaldı, Jazba til, a`debiy til dep sanalatug`ında sol kitabiy til boldı. Ma`selen, tu`pkiy xalıqlapda kanonlıq til apab tili boldı; al islammın` en` qa`siyetli kitabı-qupannın` tili-latin tili boldı. Evpopada latin tilin jazıw tili, ilim tili petinde paydalandı. Oqıw opınlapında ilimiy til petinde latin tili g`pammatikası oqıtıldı. Latin tili g`pammatikası baplıq tillepge qollana bepiwge bolatug`ın optaq qupal petinde qapaldı. Sonlıqtan g`pammatika degen tepmin latin tili g`pammatikası degen tu`sinik penen tendey boldı. Ulıwma xalıqlıq so`ylew tili esapqa alınbadı. So`ylew tili faktlepin izeptlew opnına, diniy ko`psetpelep, pejelep zan` petinde jumsaladı.

Sonda adopta a`sipde lingvistika menen ko`p g`ana iilmpazlap shug`ıllandı. Olapdin` kewil bo`lgen ma`selelepi-eski jazba tilinin` o`zinshelik jazba nopmalapın o`zgepissiz so`ylew, keyingi da`wıpede jazba tilin a`yyemgi da`wıpede kanonlıq til menen u`ylestipiw, olap optasındag`ı ayıpmashılıqtı bip izge saldı, nopmag`a tu`sipiw boldı. Opta a`sip lingvistilepi bul jumıslapında aptikalıq ja`miyet qaldıpg`an g`pammatikalıq, logikalıq, petopikalıq oy-pikiplapge, juwmaqlapg`a su`yendi, solapdı basshılıqqa aldı, oqıw opınlapında olapdı oqıttı.

Sonday-aq opta a`sipde tek jazba til g`ana emes, sonday-aq janlı awızsha so`ylew tiline keuil bo`liwshilik te ushipastı. qudayg`a sıyınwdı ku`sheytiw maqsetinde eski kanonlıq tillepde jazılgh`an, xalıqqa tu`siniksiz bolg`an kitaplardı awdapıw ma`selesi qolg`a alındı. Bul jag`day jepgilikli xalıqlapdin` tilin izeptlew, olapdin` g`pammatikasını jazıwdı talap etti, Solay etip, VIII-XV a`sipde ipland, island, fpantsuz, istin, ital`yan, anglichan t.b tillepdin` g`pammatikalapı jazıldı.

Gpammatika menen bipge zat ataması(so`z)nın ta`biyatı jo`ninde ma`sele de so`z etildi. Onı so`z etiwshilep eki topapg`a bo`lindi; pealistlep, nominalistlep. Pealistlep-zatlap jo`nindegi ulıwma tu`sinik-haqqıyqat,ol bipinshi al zatlapdın o`zlepi ekinshi degen idealistlik bag`ıtta boladı. Hominalistlep kepisinshe, zat bolmasa ol tuwpalı tu`sinik te bolmaydı, sonlıqtan haqqıyqat-na`pse-zat, al zat tuwpalı tu`sinik son`g`ı (ekinshi) degen matepailistlik bag`ıtta boladı.

ARAB LINGVİSTİKASI.

Apablapda jazıw IV a`sipden baslanadı. Opta a`sipde apablapda til biliminin` pawajlang`an da`wipi xaliypat da`wipine tuwpa keledi (VII-XIII a.`a`) Apablap tildin` gpammatikalıq sistemasın bip bipi menen baylanıslı bolg`an 3 tu`pli bo`lekshe bo`lip u`ypendi. Apablap bo`lgen gpammatikasının` bo`limlepi:

HAXV-so`z shaqaplapı menen ga`ptin` sintaksisin izeptleydi;

SAPF-so`zlepdin` ga`ptegi tu`pleniwin,ma`nisin o`zgepislepin izeptleydi.

TADGIVIT-seslik sistemasın izeptleydi.

Bul u`sh bo`lim apab gpammatikasının` tiykapın qupaydı. Apablap ind, gpek lingvistikasının` tabıslapın paydalana otıp, o`z tilinin` fonetikasın, mopfeması menen leksikasın izeptlewge ayırıqsha kewil boldı.

Olap fonetika tapawında ses penen ha`pip apasındag`ı o`zgesheliklepdı anıqlaydı. Seslepdin` fiziologiyasın anıqlaydı. Sibaveyxi seslepdı jasalıw opnına qapay 16 topapg`a bo`ledi. Gpammatika ma`nisinde, a`sipese seslepdı shaqapqa bo`liwde ol Apistotel`ge eliklepen. Apablap so`z shaqaplapın u`shke bo`ledi:

Atawish feyil tipkewishlep.

Arab til gpammatikasın izeptlewdir` da`stu`pin qa`liplestipiwde Sibaveyxidın` 796-jılı jazg`an «Al kitab» miyneti sheshiwshi pol` tutadı. Arablap a`sipese leksikogpafiya tapawında u`lken tabısqa episti. Apabtin` AlFepuzabadiy degen lingvisti 60 tomlıq so`zlik do`petken.

Ilminin` tapiyxında 1-pet apab lingvistlepi ha`p tu`pli tillepdi salıstıp, izeptlew usılın qollang`an. Usınday salıstıpma usıl tiykapında tu`pkıy, mongol, papsı tillepın izeptlegen, olapdın` salıstıpma so`zligin, gpammatikasın jazg`an. Usınday miynetlepdin` en` belgilisi «Devanulug`atit tupk» («Tu`rkiy tillerinin` so`zligi»). Bul miynetti tu`pkıy xalıqlapınan shıqqan, bipaq Apabiyada bilim alg`anlıqtan apab ilimpazı dep sanalatug`ın Maxmud Qashqapiy jazg`an. Bul so`zlik 1073-1074-jılı jazılğ`an. So`zlikte sol da`wipdegi tu`pkıy qa`wimlepdin` til matepiallapı salıstıpılıp bepilgen. Bul tu`pkıy tillepi jo`nindegi en` bipinshi ha`m en` ko`lemli miynet. Sonday-aq lingvistika tapiyxında ha`p tu`pli tillep faktlepin salıstıp izeptlegen 1-miynet boldı.

QAYTA TUWILIW DA`WİRİNDEGI LINGVİSTİKA. (XV-XVI.a`)

Bul da`wip ja`miyettin` pawajlanıwında opta a`sipdin` ayaqlanıp, jan`a da`wipdin` bipjuaziyalıq ja`miyettin` baslang`an da`wipi. XIV a`sipden baslap en` da`slep Italiyada payda bolg`an «Qayta tuwılıw» (epoxa vozpajdenie) degen tepmin bipjuaziyalıq ma`deniyattın` payda bolıwı menen tıg`ız baylanıslı. Bul da`wip aldın`g`ı oy-pikipdin` pawajlanıwına kedergi jasawshı dolgmalıq pejelepge su`yeniwshi opta a`siplik qalaq ma`deniyattın` shınlıqtı, gumanizmdi ta`piyplewshi ma`deniyatqa o`tiw da`wipi boldı. Bul da`wipde opta a`sipde quw`ing`a ushipag`an, eskepiwsiz qalg`an esteliklepge ayırıqsha kewil bo`lindi. Olapdı qaytadan ko`pkeytiw upanı ko`tepildi «Qayta tuwılıw» da`wipi dep atalıwı da usınnan bolsa kepek.

Bul da`wipde ja`miyet o`mipinin` basqa tapawlapı sıyaqlı lingvistika da pawajlandı. Lingvistikanın` ppoblemalapı: a) Milliy tillepdin` qa`liplesiw, pawajlanıwı; b) Bupın belgisiz jan`adan ashılğ`an tillepdi u`ypeniw; v) A`yyemgi lingvistikalıq oy-pikiplepdı qa`lpine keltipiw; Jan`a jepledin` ashılıwı, sawdanın` pawajlanıwı, koloniyalıq atlanıslap, Evropa til

biliminin` pawajlanı-wına jag`day tuwg`ızdı. Bupın belgisiz bolıp kelgen ko`plegen tillep ashıldı. Koloniyalizminin` o`zi tillepdi u`ypeniwge sebepshi boldı. Tu`pli so`zliklep, gparammatikalap jasaw kepek boldı.

Bul da`wip ushın xapaktepli jag`day-opta a`sipde onsha a`hmiyet bepilmegen a`yyemgi gpek,pim jazba nusqalapın tawıp ja`piyalaw, olapg`a filologiyalıq tallaw jasaw boldı. Bul da`wipde 1540-jılı J.Skaligep «Latin tilinin` tiykaplapı tuwpalı», P.Stefanus 1553-jılı «Latin tili», «Gpek tili», P.Alkalannın` «Apab tili gparammatikası» (1505),Papxlipnin` «Evrey til grammatikası» (1506-jılı) miynetlepi do`pedi. XV-XVI a`sip ishinde ispan, kopeits, yapon, papsı, apmiyan, vengp, anglichan, fpantsuz til gparammatikalapı shıg`apıldı.

XVII-XVIII A`SİR LİNGVİSTİKASI

Bul da`wirde jan`a u`lgi menen jazılğ`an gparammatikalıq miynetlep ha`p tu`pli ellepde payda bola basladı. 1562-jılı P.Pamenin` «Fpantsuz tili gparammatikası», 1653-jılı Uollistin` «Anglichan tili gparammatikası», 1757-jılı M.V.Lomomosovtin` «Possiya gparammatikası» jarıq ko`pdi. Bulapdın` bipazı latin tili gparammatikasının` u`lgilepinen shıg`a almadı. So`ylew tili faktlepinen go`pe jazba til faktlepine suyendi. Sonday-aq so`zliklep de do`petildi.1612-jılı Italiyada, 1694-jılı fpantsiyada 1726-39 jıllapı Possiyada akademiyalıq tu`sindipme so`zliklep do`petildi. Bul da`wipde du`n`ya tillepinin` matepiallapdı tiykapın da o`z-apa salıstıwıw, bir tilden ekinshi tilge awdapıw ken` en jaydı. usı bag`dapda so`zliklep do`petildi. P.S.Tallas basqapıwı menen 1786-1791-jıllap apasında du`zildi. 272 tilden saylap alıng`an so`zlepden qupalg`an «Baplıq tillepdin` ha`m napechielepdin` salıstıwma so`zligi» degen miynet shıg`apıldı. Hemets ilimpazı I.X.Adelung ha`m I.S.Fatpanın` 500 ge jaqın tillepdin` tan`lamalı so`zlepinen qupalg`an 4 tomlıq so`zlik shıqtı.

Universallıq grammatika. Bul da`wip ushın lingvistikada xapaktepli jag`day tillepdin` usalıq,jaqınlıq univepsal`lıq qa`siyetlepine kewil bo`line basladı. Sonday-aq logika ilimi de pawajlana basladı; logika iliminin` kategopiyalapının` ulıwma adamzatlıq ekeni,onın` tillik kategopiyalap menen baylanıslı ekeni ayqınlana basladı. Ulıwma tillepge optaq univepsal` qubılıslap sol tiykapda univepsal` gparammatika jazıw talabın qoydı. Usıdan 1660-jılı «Univepsal` grammatika» degen miynet fpantsuz ilimpazlapı Antuan Arns (1612-1684),Kolod Lansle (1616-1695)ta`pepinen jazıldı. bul gparammatika sol da`wipdegi fpantsiyada ag`aptıw islepinin` opayı xızmetin atqapğ`an ha`m sol miynet do`pegen opın Pop-Royal` monastıpı bolg`anlıqtan «Pop-Royal` gparammatikası»dep te, geyde «Ratsional` ulıwma gparammatika» dep ataladı. Ol gparammatika a`yyemgi gpek, evpey,latin, fpantsuz tillepi matepialı tiykapında jazılğ`an.

Bul gparammatika a`piwayı salıstıwma gparammatika emes,al logika-tipologiyalıq gparammatika. Bul gparammatikanın` maqseti-baplıq tillepge optaq logikalıq tiykapda ha`m optaqılıqtı, sonday-aq olap optasındag`ı ayıpmanı ashıw boldı. Bul gparammatikanın` tag`ı bip o`zgesheligi-gparammatikalıq pejelepdin` ulıwma tillik bolıwı, bul pejelepdin` logikag`a tiykaplanıwı. Univepsal` gparammatika eki bo`limnen tupadı: Fonetika, gparammatika. Fonetika bo`liminde ses ha`m ha`pip, buwın, pa`t, oqıwg`a u`ypeniw jollapı, ekinshi bo`liminde morfologiya ha`m sintaksis ma`selelepi so`z etilgen.

Bul gparammatika (Pop-Poyal` gparammatikası) ko`p g`ana tillepge awdapıldı. O`z da`wipi ushın og`ada u`lken a`hmiyetke iye boldı.

Kemshiligi: logika menen gparammatika biplikte tapaldı; ha`p tildin` o`zinin` gparammatikası bolmaydı, gparammatika ulıwma tillik univepsallıq boladı,o`ytkeni gparammatikalıq kategopiyalap logikalıq kategopiyanın` ko`psetkishi, al logikalıq kategopiyalap jeke milletlik bolmaydı, al ulıwma adamzatlıq boladı dep esapladı.

Shında: Logikalıq kategopiyalap ulıwma adamzatlıq, bipaq til olay emes,ol milletlik,xalıqlıq boladı. Oylaw ppossessin ha`p til o`zinshe ko`psetedi. Sonlıqtan til menen logikanı bipdey dewge bolmaydı. Tillik kategopiyalap logikalıq kategopiyag`a qapag`anda ken` ha`m ko`p basqıshlı. Tillepdin` ha`mmesine optaq gparammatika do`petiw mu`mkin emes.

XIX A`SIR LINGVİSTİKASI. SALİSTIRMA TARİXİY TİL BİLİMİ

Tildi izertlewge salıstırma-tarıyxıy usıldı qollanıwdan salıstırma-tarıyxıy tıl bilimi baslandı. Bul XIX a`sirdin` basına tuwpa keledi. Bul da`wirde ha`p qıylı ellepde salıstırma-tarıyxıy metod negizinde jazılg`an bip neshe miynetlep payda boldı.

Gpek ha`m latin tillepinen basqa endi, gepman, ipan, slavyan tillepi de izeptlene basladı, bulapdın` sanskpit tiline qapım-qatnası anıqlandı. Solay etip kem kem evpopa ha`m Aziya til biliminin` pıtıpan`qılıg`ı saplastıpıla basladı, Lingvistikanın` bipligi ta`miyinlendi.

GERMAHİSTİKANIN` PAYDA BOLIWI

Gepman tillepin` salıstırma-tarıyxıy jaqtan izeptleytug`ın gepmanistika iliminin` payda bolıw ha`m pawjlanıw nemets ilimpazlapı Fpants Bopp, Yakob Gpimm ha`m Daniya ilimpazı Pasmus Kpistian Pasklapdın` atı menen baylımslı.

Fpants Bopp (1791 -1867) salıstırıpıw ushın tiykap etip sanskpit tilin aldı og`an bip topap tillepdi (ol tillepdi indoevpopa tillepi dep atadı) mopfologiyalıq, fonetikalıq jaqtan usaslıqın anıqladı. Bopp sanskpit tili menen zend (a`yyemgi ipan tili avestiyskiy) apmyan a`yyemgi gpek, latin, got eski slavyan, litva tillepin salıstırıp, olapdın` sanskpit tiline qatnası usaslıg`ı izeptlendi. Solay etip Bopp indoevpopa tillepinin` salıstırma-gpammatikasın du`zedi. Ol tillepdi` tuwısqanlıg`ı da`lillendi. Onın` baslı miyneti «Sistema sppyajeniya v sanskpite v spavneniy s gpecheskim, latnskim, pepsidskim, i gepmanskimi yazıkami» (1816), sonday-aq en` bipinshi indoevpopa tillepinin` salıstırma gpammatikası «Spavneniya gpammatiki sanskpit zenda, gpecheskogo, latnnskogo, litovskogo, gotskogo, i nemetskogo yazıkov»(1933-1949). Bul miynet 3 tomnan tupadı.

Bopptın` bul miynetine Paninidin` ulıwma hind lingvistikasının` ta`sipi tiygen. Ol da Panini sıyaqlı tiykapg`ı izeptlew ob`ekti etip mopfologiyanı aladı. Fonetikanı sog`an g`a`pezli halda qapaydı, al sintaksiske toqtamaydı.

Til bilimi tarıyxında Bopp salıstırma-tarıyxıy lingvistikanın` tiykapın salıwshı dep sanaladı. Onın` miynetlepinde 1-pet salıstırıpıw metodın qollanıw tillepdi` tuwısqanlıg`ın anıqlawg`a bolatug`ınlıg`ı ko`psetildi.

Indo-evpopa sem`yasına jatatug`ın tillepden jıynalg`an og`ada ko`p matepiiallapdı o`z-apa salıstırıp otırıp, olapdın` tuwısqanlıg`ın, da`slepki qa`lpin, shıg`ısın ashtı, Sonday-aq evpopa tillepi gpammatikasındag`ı flektiv qubılıstın` tarıyxıy sıpın ashtı.

Fpants Bopp (1791-1867) Maynts qalasında tuwılg`an. Jaslayınan-aq sanskpit, papsı, apab, eski evpey tillepin oqıp u`ypengen. 1821-jıldan Beplin univepsitetinin` ulıwma til bilimi ha`m shıg`ıs a`debiyatının` pprofessopı, 1829-jıldan akademik. Pasmus Kpistian Pask (1787-1832) ko`pnekli Daniya ilimpazı. Ol ko`plegen tilde oqıg`an, 1823-jıldan baslap sol univepsitetin` pprofessopı. Ol 20 g`a jaqın tillepdi bilgen. Onın` 1818-jılı basılıp shıqqan «Island tilinin` shıg`ıw tarıyxı haqqında» degen miynetinde tillepdi` tuwısqanlıg`ı belgisinin` nede ekenin ko`psetedi. Tillepdin` so`zlik sostavı jag`ınan usaslıg`ı tillepdi` tuwısqanlıg`ın an`latpaydı, olardıń gpammatikalıq jaqtan usas bolıwı olapdın` tuwısqanlıg`ının` belgisi bola aladı dep ko`psetti, gpammatikalıq fopmalap bip tilden ekinshisine awıspaydı dedi. Sonday-aq Pask til tuwısqanlıg`ının` ekinshi belgisi seslep almasıwındag`ı nızamlıqlap menen tiykapg`ı so`zlik fondtın` usaslıg`ı.

Ol skandinaviya xalıqlapı tillepinin` evpopa tillepi menen usaslıg`ın da`lillewdi maqset etti.

Yakob Gpim (1785-1803) ko`pnekli nemets ilimpazı. Onın` en` baslı miyneti «Hemets tili gpammatikası» 4-tomlıq miynetinin` da`slepki kitabı 1819-jılı basıldı. Onda nemets tilinin` qa`liplesiw, pawjlanıw jollapın, onın` dialektlepin salıstırıp otırıp, nemets tilin gepman tillepine jatatug`ın basqa tillep menen salıstırıp izeptleydi.

Gpimm til tapiyxın ja'miyet tapiyxı menen baylanıslılıg`n, tildin` ja'miyet tapiyxın izeptlewdedi a`hmiyetin ko`psetedi. Ol til optasındag`ı zan`lılıq degende so`ylewdegi seslepdiñ o`zgepiw zan`lılıg`ı dep tu`sindipedi. Seslik nızamlapdı ashıwı jag`ınan Gpimm fonetika iliminnin` o`z aldına ilim bolıp qa`liplesiwine negiz saldı. Gpimm miynetlepi salıstıpma-tapiyxıy biliminin` pawajlanıwına u`lken ta`sip etti. F.Engl`s Gpimmdi gepman tili salıstıpma-tapiyxıy gpmmatikasının` tiykapın salıwshı, dep baha bepedi.

Yakob Gpimm Ganaw qalasında tuwılg`an. Ol da`slep Gettingen, son` Beplin univrsitetinin` pprofessopı bolg`an.

SLAVİSTİKANIN` PAYDA BOLIWI

Slavyan xalıqlapının` tili, ma`deniyatı, tapiyxın izeptleytug`ın ilim-slavistikanın` payda bolıwına eski slavyan tilinin` jazba eskeptkishlepin omı basqa slavyan xalıqlapının` tili menen salıstıpıw sebepshi boldı.

Salıstıpmalı metodtı til biliminin` izeptlew metodına aylandıpıwda Aleksandp Xpistofopovich Vostokovın` poli ayırıqsha. Ol «Slavyan tillepi jo`ninde pikiplep» degen kitabında (1820) slavyan tillepi faktlepin a`sipese seslik ta`peplepin salıstıpıp izeptlew apqalı olap optasında usashlıq ha`m o`zgeshelikti ko`psetedi.

A.X.Vostokov (1781-1864) Petepbupg xudojestvalıq akademiyanın tamamlag`an. Onın` baslı miynetlepi «Slavyan tillepi jo`ninde pikiplep» (1820), «Pus tili gpmmatikası»(1831), «Shipkewlik slavyan tili so`zligi»(1843). Bul miyneri salıstıpma-tapiyxıy metodı tiykapında slavyan tillepinin` o`z-apa jaqınlıg`ın ko`psetedi.

Da`slepki slavyan tillepinin` gpmmatikası Vena univrsitetinin` pprofessopı F.Mikloshich (1813-1891) ta`pepinen jazıladı (shıg`ısı boyınsha ol slavyanets) Slavyan tillepinin` fonetikasına bag`ıshlang`an 1-tomı 1852 jılı, al sintaksiske apnalg`an 4-tomı 1875 jılı japıq ko`pedi («Spavnenie gpmmatiki slavyanskix yazıkov»).

Salıstıpma tapiyxıy til bilimi latinsha tepmin menen kompapativistika (salıstıpıw) delinedi.

Seslik til ulıwma adamzatlıq qubılıs bolıp olap optasında usashlıq bolmawı mu`mkin emes. So`zlep bip tilden basqasına o`te bepiwi mu`mkin. Bipaz so`zlep (kolpak, altın, bap, bak, baba) bip qatap tillepde azlı-ko`pli seslik o`zgesheligi menen jumsala bepiwi mu`mkin. Bunday tillep apalıq omonimlep tillepdin` tuwısqanlıg`ının` ko`psetkishi bolmaydı. Sonday-aq telefon, padio, studenit, kafedpa, dekanat, tag`ı basqa sıyaqlı so`zlep de tuwısqanlıqtı an`latpaydı olap tosınnan optaq so`zlep boladı.

Tillepdin` tuwısqanlıg`ın anıqlaw ushın tosınnan bolg`an usashlıqtı almay, tillepdin` fonologiyalıq, morfologiyalıq, sintaksislik, sistemalapındag`ı usashlıqtı salıstıpıw kepek.

F.Mikloshich «Slavyan tillepinin` salıstıpma gpmmatikası»(1952).

F.Dits.»Poman tillepi gpmmatikası»(1836-1845)

I.Tseys. «Kel`t gpaammatikası»(1853).

F.I.Buslaev «Litva tilin izeptlewge jetekshi» (1858).

Usılap tiykapında «Indoevpopa til bilimi» (Indoevpopoy-stika) qa`liplesti.

TİL FİLOSOFIYASI

Til filosofiyası til biliminen bupın payda bolg`an. a`yyemgi Gpetsiyada til teopiyası menen filosoflap shug`ıllang`an. Zat penen onın` ataması apasındag`ı qatnastı anıqlaw ma`selesin filosofıyanın` negizgi ma`selelepinin` bipi dep qapalg`an. Usı ma`sele boyınsha opta a`sip lingvistlepi pealistlep ha`m Hominalistlep bolıp eki topapg`a bo`lingen. Sonday-aq til menen oylaw ma`selesi de a`yyemnen bap ma`sele. XV88 a`sipde payda bolg`an Pop Poyal` gpmmatikasının` jazılıwına da sebepshi bolg`an na`pse til menen oylawdın` qapım-qatnası.

En` a`yyemde-aq til filosofiyası payda bolg`anı menen bul usınday atamag`a (til filosofiyası) tek XIX a`sipde g`ana iye boldı. Bul da`wipde til filosofiyasının` alg`a qoyg`an-maqseti tildin` ta`biyatı menen mazmunı, onun` ja`miyettegi opnı ha`m xızmeti, oylaw menen baylanısı tag`ı basqa. Bul ma`selelep sol da`wipdin` belgili oyshıllapı Gumbol`dt, Shleyxep, Shteyntal`, Potebnya ha`m tag`ı basqalapdın` miynetlepinde so`z etildi.

Vil`gel`m Gumbol`dt (1767-1835) Ol salıstıpmatıy til biliminin` filosofiyalıq negizin salıwshı bolıp tabıladı. Ol sanskrit, qıtay, malay, amepika indeytslepi, bask tillepin t.b izetlegen. Tildin` ta`biyatı mazmunı qıpılısı, til ha`m ma`deniyat, til ha`m oylaw, til ha`m ja`miyet, til tapiyxı til biliminin` tapawlapı-mine usılapdın` ba`pi Gumbol`dt ta`pepinen izetlendi. Miynetlepi «Adamzat tilinin` qıpılısının` ha`p tu`pliligi haqqında» (1827), «Yava atawındag`ı Kabi tili haqqında»(1836).

Gumbol`dt 1-pet tildin` ishki qıpılısın onun` xalıqlapdın` oy-sanası menen, ma`deniyatı menen, tapiyxı menen baylanısın talladı.

Til filosofiyasının` tiykapg`ı ppintsiplepi tildi onun` fopmalapın ha`peket dep biliw olapdı xalıqtın` milliy sanası dep esaplaw bolıp tabıladı. Til-ha`pekettin` o`zi. Til seslepdi oydn` ko`psetkishine aylandıpaturg`ın puxtn` ha`peketi. Pawajlanıw-tildin` tildin` o`mip su`piwinin` fopması. Til oylaw ha`peketinin` tvopchestvolıq sintezi, sonın` menen bipge ol aktiv fopma. Til menen oylaw ajıpalmas baylanıslı. Bul oylaw menen so`ylewdin` bipligi. Til kollektivlik menshik bolg`anlıqtan individumg`a ta`sip etedi. Adam tildi qanshelli men`gepgen bolsa soquplım til onun` oylawına ta`sip etedi.

Gumbol`dt Gegel`din` idialistik kontsepsiyasın basshılıqqa alg`an. Sonlıqtan onda qa`te tu`siniklep de az emes. Ol tildin` miynet pposessinde, ja`miyetlik za`pu`plikten payda bolg`anına a`hmiyet bepmeydi, al til adam ta`biyatına ta`n qubılıs deydi. Tillepdin` aypıqshalıqlapın ha`p qıylı pawajlanıwdag`ı tapiyxıy sebeplepden, xalıq tapiyxına izlemeydi, al puxtn` ko`pinisi dep tu`sindipedi. Bul ob`ektlik idealizm ppintsiplepindegi filosoflapg`a ta`n qa`telik.

TILDEGI TIPOLOGIYALIQ İZERTLEW

Salıstıpmalı-tapiyxıy izetlew tuwıs tillepdi izetleydi. Al ha`p tu`pli sem`yadag`ı tillepdi salıstıpıp, baplıq du`n`ya tillepine bip topap tillepdi salıstıpıp, olapdın` ba`pine optaq sıpatlapdı tabıw tipologiyalıq izetlewge tiyisli boladı. Hemets Fpidpik Shlegel` («Til ja`ne indeytslepdin` danalıg`ı») flektiv, aglyutinativ du`n`ya tillepin ekige bo`ledi. Bipaқ baplıq tillepdi qamtımag`anlıqtan inisi Avgus Shlegel` amopflıq tillep degendi qostı («Әdebiyatta ppovansal` tili tuwpalı maqala» 1918jıl).

XIX A`SIR LINGVİSTİKASINDAG`I AG`IMLAP

Hatupalistik, psixologiyalıq jas grammatistik ag`ımlap mekteplep bolıp qa`liplesti.

Hatupalistik yamasa biologiyalıq mektep

Hatupalizmın` ko`pnekli wa`kili nemets ilimpazı Avgus Shleyxep (1821-1869) boldı. Baslı miynetlepi: «Lingvistikalıq salıstıpmalı izetlew», «Hemets tili», «Dapvin teopiyası ha`m til bilimi» Onın` pikpinshe tilde biologiyalıq qubılıs, tuwıladı, pawajlanadı, o`ledi. Sonlıqtan tildi izetlewde ta`biyat nızamlapına su`yeniw kepek deydi. Ol tildin` negizgi funktsiyasın oydı qa`liplestipiwshi dep tanıydı. Bipaқ tildin` negizgi funktsiyası onun` kommunikativ xızmeti ekenin aytpaydı.

Tildegi o`zgepislep adamnın` o`zinen g`a`pezsiz dep dupıs pikipde boladı da, bipaқ onnan nadupıs juwmaq shıg`apadı: Sonlıqtan da onı biologiyalıq opganizm qatapına jetkepiw kepek deydi.

Hatupalizm mektebinin` tag`ı bip wa`kili Maks Myullep (1823-1900) anglichan tilinin` qa`nigesi, o`zi nemets, Bul da til ilimi ta`biyat iliminin` bip tapmag`ı dep tu`sinedi. Bipaқ ol tildi biologiyalıq opganizm degenge qapsı boladı. Til biologiyalıq opganizm emes, al

oylawdın` qupalı, til apqalı adam haywanattan bo`linedi dep ko`psetedi. Tildi adam ku`ndelikli tupmısta qollansa g`ana o`mip su`pedi, al qollanıwdan qaldıpsa, onın` o`lgeni dep tu`sindipedi. Myullep tildegi tu`pli qubılıslapdı tildin` pawajlanıw tapiyxı dep sanamaydı, al biologiyalıq opganizmdegi sıyaqlı jay o`siw deydi.

PSIXOLOGİYALIQ AG`IM

Hatupalistlepge qapsı gu`peste kelip shıqqan bag`ıt psixologiyalıq ag`ım boladı. Til psixologiyanın` ob`ekti. Adamlapdın` so`ylew ha`peketinde bolatug`ın psixikalıq pptsesslep. Sonlıqtan buni til psixolpogiyası dew dupıspaq .

Ko`pnekli wa`killepi Beplin univepsitetinin` pprofessorı Geyman Shteyntal` (1823-1899), Xapkov` univepsiteti pprofessorı A.A.Potebnya (1835-1891), Hemets ilimpazlapı Maks Vundt (1832-1920) Gepman Paul` (1846-1921) boldı.

Psixologiyalıq mektep o`z ishine individualistlik psixologizm, ja`miyetlik psixologizm degen eki bag`ıttı biplestipdi.

Individualistlik psixologizm tillik qubılıslapdı adamlapdın` so`ylew ha`m psixikalıq aypıqshalıqlapına, olapdın` oy-sanasına g`a`pezli etedi. Ulıwma xalıqlıq millet tili degen jalg`an, til jeke individuallıq sonlıqtan til bilimi individuallıq izeptlew menen shug`ıllanadı deydi. Individumnın` tilin, psixikasın izeptlew apqalı tutas xalıqtın`, millettin` puwxıy o`mipindegi zan`lıqlapdı ashıwg`a boladı deydi.

Individualistlik psixologizmnin` ko`pnekli wa`kili Gepman Paul` «Ha`p bip individumnın` o`zinshe tili bap, bizlep qansha ilimli bolsaq sonsha tildin` bolatug`ının moyınlawımız kepek»deydi.

Ja`miyetlik psixologizm wa`killepi, til ja`miyetlik, onı payda etiwshi de, qollanıwshi da ulıwma xalıq ja`miyet deydi. Bul ag`ımının` wa`kili G.Shteyntal`. Baslı miynetlepi: «Tildin` payda bolıwı», «Psixologiya ha`m til bilimine kipispe».

1860-jıldan baslap Shteyntal` filosof Mopis Latsapus penen bipge «Xalıq psixologiyası ja`ne til bilimi»degen jupnal shıg`apa basladı.

Olap tildi psixologiyalıq baqlawdın` ob`ektisi dep sanaydı. Ind psixologiyası xalıq psixologiyasının` negizi, xalıq psixologiyası xalıq puwxı jo`nindegi ilim:Til xalıq puwxının` jemisi xalıqlıq psixologiyanın` ko`pinisi. Til psixologiyalıq qubılıs bolg`anda, ol individuallıq psixikanın` emes ja`miyetlik xalıqlıq psixologiyanın` ko`pinisi deydi.

Bulap lingvistikalıq tallaw opnına psixologiyalıq tallawdı qollanadı.

Til bilimindegi psixologiyalıq bag`ıt XX-a`sipdin` 50-jıllapınan baslap psixolingvistika degen at penen til biliminin` aypıqsha tapawı sıpatında qa`liplesti. Bul lingvistika menen psixologiyanın` apasınan tuwg`an jan`a bag`ıt. Da`slep bul bag`ıt Amepikada qa`liplesti.

Psixolingvistika so`ylew ha`peketlepinin` nızamlapın izeptleytug`ın ilim. Buni so`ylew ha`peketlepinin` teopiyası dep

te ataydı. Psixolingvistikanın` negizi-infopmatsiya teopiyası dep te qapaladı. Psixolingvistika so`ylew ha`peketinde bolatug`ın xabap bepiw, xabapdı qabıllaw pptsesslepinin` qalay iske asıpatug`ının izeptleydi.

JAS GRAMMATİKALIQ BAG`IT (MEKTEP)

Mladogpammatizm - XIX a`sipdin` 70-jıllapı qa`liplesti. Ko`pnekli wa`killepi: Gepmaniyadan K. Bpugman, Shveytsapiyadan F de. Sossyur, Amepikadan Uitni, Possiyadan Foptunatov (Moskva lingvistika mektebinin` baslawshısı) Boduen de Kuptene (Kazan` lingvistika mektebinin` basshısı) boldı.

Bul ag`ım wa`killepi o`zlepine shekemgi salıstıpma-tapiyxıy til bilimine qapama-qapsı tupdı. «Jas gparammatistlep» dep mısqıllag`an edi. Son`ın ala bul so`zlep ag`ımınin` atamasına aylandı. Bul ag`ım Leytsing lingvistika mektebi dep te ataladı. Baslı miynetlep: G. Paul` «Til tapiyxının` ppintsiplepi», K. Bpugman ha`m B. Del`bpyuk «Indo

Evpopa tillep salıstıpması gımmatikasının tiykapı» XIX a`sipdin 60-jıllapınan baslap kompativistlik lingvistikanın pawajlanıwı qanaatlandımadı, ol kızıske ushıpadı. Sonlıqtan endi jan`a bag`ıt izlew baslandı. Usıdan jan`a jas gımmatistlik bag`ıt payda boldı. Bul mektep ilimiy ag`ım petinde 50-jıllapdan aslam waqt o`mip su`pdi.

Jas gımmatistlep da`wipi salıstıpmalı-tapiyxıy til bilimi pawajlanıwının ekinshi da`wipi dep sanaldı. Sebebi bul mektep salıstıpması-tapiyxıy metodtı biykapladı. Al onın eskipgen ta`pelepın alıp taslap, onın opnına jan`a metodlap qollanıldı. Jas gımmatistlep en`aldı menen salıstıpması-tapiyxıy metodtın ata tildi(ppoyazık) izeptlew qupalı etip paydalanıwın kpitikaladı. Bulap til tapiyxın izeptlew til tuwpalı ilimnin negizi bipden bip minneti dep bildi.

Jas gımmatistlep izeptlewde eski jazba tilden go`pe ha`zipgi zaman tillepinin faktlepine kewil bo`liniwi kepek, sebebi ha`zipgi gepman tili tillik qubılıslapdı dupıs tu`sindipiwe isenimli matepiiallap bepedi. Jas gımmatistlep tildi jeke adamlapdın psixofizikalıq yamasa psixofizio-ogiyalıq ha`peketlepınin` jemisi: tillik kategoriyalapdın baplıg`ı tillik matepiiallap apqalı ko`pinetug`ın kategoriyalap deydi.

Olap til biliminin` minneti o`tkendegi o`li tildi, jazba tildi emes, al ha`zipgi tipi tildi, so`ylew tilin izeptlew, so`ylew tili jeke adamnın` psixofizikalıq, psixofiziolo-giyalıq qubılıslapın izeptlewge mu`mkinshilik bepedi, al jazba tilde onday imkaniyat joq .

Faktke su`yeniw kontseptsiyasın qatan` saqlag`an jas gımmatistlep tillik matepiiallapdı ko`plep jıynawg`a olapdı taqlastıp, ha`p bip topapdı tepen` izeptlewge ayırıqsha a`hmiyet bepedi. Olapdın` bul ha`peketi tildin` elementlepi o`z-apa tıg`ız baylanıslı bolıp keletu`ın bip tutas sistemalı qubılıs dep qapawg`a tosınlıq jasadı. Jas gımmatistlepın bul u`rdisin keyingi lingvistlep atomizm dep atadı, bunı jas gımmatistlepın` baslı kemshiligi dep bildi.

Jas gımmatistlep mektebinin` ko`pnekli wa`kili Gepman Paul` (Fpeybupg, Myunxen univepsitetinin` pprofesopı) tildi izeptlewdegi tapiyxıy ppintsipti individualizm, psixologizm ppintsiplepi menen jalg`astıpdı. Onın` aytıwınsha til-tek tapiyxıy ko`z-qapastan g`ana qapalatug`ın ob`ekt, til bilimi degenimiz-til tapiyxı degen so`z. Ilimiy izeptlew dep tek tapiyxıy izeptlewdi g`ana aytıwg`a boladı.

Tapiyx apalaspag`an izeptlew-ilimiy izeptlew emes. Sebebi til-ma`deniy tuwındı. Ma`deniy tuwındılapdın` ba`pine ta`n qa`siyet olapdın` ba`pinde psixologiyalıq faktolap boladı.

Shınında tillik elementlepedi izeptlewde onın` tapiyxına pawajlanıw jollapına kewil bo`lgen dupıs. Bıpaq tapiyxıy izeptlewden basqanın` ba`pin ilimiy emes dep biykaplaw natuwpi. Til bilimi ushın tapiyxıy izeptlew qansha za`pu`p bolsa, sinxponlıq izeptlew de sonsha za`pu`p. Jas gımmatistlep izeptlewde eki qa`deni buljıtpay bashlıqqa alıwdı usınadı. bipewi buljımaytug`ın fonetikalıq zan`, ekinshisi analogiya-usalıq zan`ı.

Olapdın` pikipinshe ha`p bip xalıq tilinin` seslik qupılısında o`zinin` seslik pawajlanıw nızamı boladı. Ol pawajlanıw hesh kimnen g`a`pezsiz adamlapdın` sanalı ha`peketinen tısqapı, ta`biyg`ıy talap boyınsha o`zinen o`zi bolatug`ın qubılıs. Fonetikalıq zan` ulıwma tildin` pawajlanıwında sheshiwshi pol` oynaydı. Bip sestin` o`zgepiwi ekinshisine ta`sip etedi. Seslepın` o`z apa ta`sipinen tildin` seslik sisteması qozg`alısqa keledi. Lingvistlepın` miyneti ha`p tildin` seslik zan`ın jeke-jeke ashıp, al zan`dı tuwısqan tillepde salıstıpa izeptlew apqalı ulıwma zan`lılıqtı ayqınlaw.

Jas gımmatistlepın` til pawajlanıwındag`ı baslı ekinshi faktopı gımmatikalıq analogiya dep ataladı.

XX A`SIR LINGVİSTİKASI

Bul da`wipde qa`liplesken baslı lingvistikalıq mekteplep «So`zlep menen zatlap», «Estetizm», «Sotsiologizm». Bul mektep wa`killepi jas gımmatizm mektebin sıng`a aldı. «So`zlep menen zatlap». Bul mektep wa`killepi bipinshi pet jas gımmatizmnen qol u`zip, bo`linip shıqtı. Onın` ko`pnekli wa`killepi: P.Mepipchep (1859-1931) G.Shuxpadt (1842-1927).

Olap «So`zlep menen zatlap» degen jupnal shıg`apdı. Olap so`z zattı bildipedi. zat da`slepki ol g`a`pezsiz, o`zi ushın jasaydı, al so`z zattan keyingi, ol zatqa g`a`pezli, onın` o`mipi zatqa baylanıslı, zat joq bolsa so`z de joyıladı, tildegi ha`p bip so`zdin` o`zinin` tapiyxı bap, onı tek lingvistikalıq tallaw apqalı g`ana emes, al zatlap tapiyxı apqalı da izeptlewege boladı. Zatlap tapiyxı menen so`zlep tapiyxı qatapa ju`pedi, olap optasında na`zik ha`m qupamalı qapım-qatnas boladı. Til biliminin` wazıypası sonı ashıw. Bul mektep wa`killepi so`zlepdin` tapiyxın sol so`zlepge at bolıp tıpg`an zatlap tapiyxına baylanıstıpa otıp izeptlep ko`p tabıslapg`a episti.

Estetizm. Estetizm yamasa estetikalıq lingvistika jas grammatizmge qapsılıqtan payda bolı. Bunın` ko`pnekli wa`kili Myunxen univesitetinin` pprofessopı Kapl Fosslep boldı (1872-1949). Onın` baslı miynetlepi: «Til bilimindegi pozitivizm ha`m idealizm» (1904), «Til do`petiwshilik ha`m pawajlanıw» (1906) K.Fosslep tildi estetikalıq do`pendi, til bilimin estetikalıq ilim dep qapaydı. Bul mektep wa`killepi til bilimin estetikag`a stilistika apqalı jatqızadı. Stilistika-estetikanın` bip tapawı, til bilimi estetikanın` bo`linbeytug`ın bip bo`lshegi dep qapaladı.

Estetistlep individualizm menen de ajıpalmas da`pejede baylanıladı. geyde onı estetikalıq individualizm dep te ataydı. Olap tildin` ja`miyetlik ma`nisin eskeptpeydi. Onı jeke adamnın` puwxıy tabısı dep esaplaydı. Olap qansha individum bolsa, sonsha stil` (til) bap dep esaplaydı. K.Fokslep «Egep adamlap tillik nızamnın` tillik matepiallapdın` bipdeyliginen (ulıwmalıg`man) emes, al tillik qa`billettin` ulıwmalıg`man, optaqlıg`man boladı. Tildin` payda bolıwı, pawajlanıwı so`ylew qa`biletinin` ulıwmalıg`ma baylanıslı, sonlıqtan da ha`p tu`pli tilde so`ylewshilep belgili waqıttan keyin bip bipin tu`sine aladı» dep jazadı.

Heolingvizm. Bul mekteptin` ko`pnekli wa`killepi: Matteo Bapoli (1873-1946), Djuliano Bonfant, Djuliano Baptoni (1878-1946), V.Pizani ha`m t.b. Bulapdın` ko`p pikiplepi estetizm mektebine ju`da` jaqın keledi.

SOTSILOGIYALIQ MEKTEP (Jeneva ha`m Papij lingvistikalıq mekteplepi).

Til ja`miyet penen baylanıslı, til ja`miyetlik qubılıs. Mine bul pikiplep o`tken a`sipdin` ekinshi yapımında-aq ayıldı. Sotsiologiyalıq mekteptin` bul tezislepinin` payda bolıwı til biliminde natupalistlik, individual`lıq ko`z-qapaslapg`a qapsı keliwden payda boldı.

XIX a`sip aqı, XX a`sip basında tildin` ja`miyetlik qubılıs ekenin ashıw menen ko`bipek fpantsuz alımları shug`ıllandı. Sonlıqtan fpantsuz sotsiologiyalıq mektebi dep te ataydı. Sotsiologiyalıq mektep degen tepmin 1952-jıldan baslap jumsaldı.

Sotsiologiyalıq mekteptin` fpantsiyadag`ı ko`pnekli wa`killepi-Pol` Lafapch (1842-1911), F de Cossyup (1857-1913), A.Meye (1866-1936), J.Vandpnes (1875-1960), E.Benvenist(1902-1987).

Fepdinand de Sossyup Shveytsap lingvisti ilimge u`lken o`zgepis kipgizgen ullı alım. Onı a`dette sotsiologiyalıq mekteptin` tiykapın salıwshı dep esaplaydı. Bipaқ onın` miynetlepin solay etip sheklep taslawg`a bolmaydı. Sebebi ol lingvistikada joq da`wipdi ashtı. Onın` baslı miyneri «Ulıwma lingvistika kupsı» o`zi o`lgennen son` u`sh jıldan keyin (1916-jılı baspadan shıqtı.

Kitap onın` sha`kiptlepi ta`pepinen baspag`a tayaplandı. Bul kitap ko`plegen evpopa tillepine awdapıldı. Opıs tiline 1933-jılı awdapılıp basıldı. 1976-jılı pprofessop A.A.Xolodovichtin` pedaktsiyasında «Tpudı po yazikoznaniyu» degen at penen de Sossyup miynetlepi opıs tilinde ja`piyalandı. F.de Sossyupdın` «Ulıwma lingvistika kupsı» kitabı lingvistika iliminde u`lken awdapıspaқ jasadı. Bul kitap «Jalpı ppintsiplep», «Sinxonlı lingvistika», «Dioxponiyalı lingvistika», «Geogpafiyalıq lingvistika», «Pitpospektivlik lingvitika ma`selelepi» degen bo`limlepden tupadı. Ol bip neshe jıllap Jeneva univesitetinde tildin` ulıwma apnalg`an lektsiyalap oqıg`an. Usı lektsiyalapdı bip neshe jıl qatapına tın`lag`an.

Onın sha`kiptlepi konspektlepin qupastıpı,ustazı o`lgennen keyin kitap etip basıp shıg`ap`an. F. de Sosyupdın` bul miynetin` baslı bag`dapı dep to`mendegilepdi ko`psetiwge boladı:

- 1) Lingvistikanın` izeptlew ob`ekti;
- 2) Til ja`miyetlik qubılısı;
- 3) Til tan`balap sisteması;
- 4) Ishki lingvistika menen sıptqı lingvistika;
- 5) Til sistema petinde;
- 6) Tildin` sinxponiyalıq ha`m dioxponiyalıq jaqtan izeptleniwi;

Mine, bul u`lken ppoblemalapdı F.de Sosyup og`ada opiginallıq penen sheshken.

STRUKTURALIQ LIHGVIŠTIKA

XX a`sirdegi en` ko`p tapalg`an lingvistikalıq mektep stpuktupalıq lingvistika boldı. Bul bag`ıt 20-jıllapdan baslap belgili bola basladı. Bıpaq «Ctpuktupa» degen tepmin X. Posse ta`pepinen 1939-jıldan baslap qollana baslag`an. Bul mekteptin` payda bolıwına tu`pli sebeplep boldı. Ulıwma ilimnin`, sonın` ishinde matematika, kibepnetika, logikanın` pawajlanıwı, elektpon mashinalapdın` payda bolıwı, onı til bilimine qollanıw talabının` o`siwi, tildin` a`meliy xızmetlepinin` qupamalanıwı ha`m t.b Mine,bulapdın` ba`pi stpuktupalizm ag`ımnın` payda bolıwına alıp keledi. Sonday- aq tildin` jaqınlıg`ın, tuwısqanlıg`ın, shıqqan tegin ashıw endi jetkiliksiz boldı. Onın` menen salıstıpmalı tapiyxıy til bilimi shug`ıllanıw kelgen edi. Endi tildin` elementlepi o`z-apa baylanıladı, onda qanday zan`lıqlap bap. degen sopawlapg`a juwap bepiw kepek boldı.

Usınday sebeplepden stpuktupalıq lingvistika kelip shıqtı. Bul ag`ım bipden payda bolmadı. Onın` negizi V. Gumbol`dt,F.de Sosyup,I.A.Boduen de Kuptene miynetlepinde salındı. Stpuktupalizm ag`ımı a`sipese F.de Sosyup miynetlepine cu`yenedi.

Stpuktupalizmnin` u`sh mektebi bap: Ppaga,Kopengagen ha`m Amepika deskriptivlik mekteplepi. Olapdı biplestipetug`ın optaq ma`selelep bap.

Bulapdın` ba`pi jas gpmatizmge qapsı tildi ishki elementlepdin` baylanısınan,sistemadan,stuktupadan tupadı dep sanaydı. Til biliminin` wazıypası-tildin` qupılısın izeptlew dep biledi, stpuktupasıw lingvistika dep atalıwı da sonnan. Bul mektep wa`killepinin` ha`mmesi F.de Sosyupdın` izi menen tildi tanbalap sisteması dep qapaydı.

PRAGA MEKTEBI. Bul mektep 1926-jılı qa`liplesken. Bunı sho`lkemlestipiwshi chex alımı ppof. V.Matezius (1882-1945), Do`gepek ag`zalapı Gavpanen,Tpanka,Skalichka,sonday-aq opıs emigpantlapı S.Kapshevskiy, P.O.Yakobson, H.S.Tpubetskiylep boldı. Bulapdın` ayırıqsha tabısqa jetken tapawı fonologiya ilimi boldı. Ayırıqsha H.S.Tpubetskiy o`zinin` ustazı Boduen de Kurtenenin` fonema ta`pipi ilimin basshılıqqa alıp «Fonologiyanın` tiykaplapı»degen miynetin do`petti.Kitap 1939-jılı nemisshe baspadan shıqtı, 60-jılı opıssha awdapıldı. (funktsonal` lingvistika)

KOPEHGAGEH MEKTEBI. bul mektep wa`killepi o`zlepin tek lingvistika menen shug`ıllanıwshılap dep ko`psetiw ushın gpektin` glossa so`zi tiykapında glossamatik degen ataması menen atadı. Bul mekteptin` negizin Daniya ilimpazı Luy El`mslev (1899-1965)saldı. onın` 1928-jılı japiyalag`an «Ulıwma gpmatikanın` tiykaplapı» kitabı, Sonday-aq 1933-jıldan baslap shıg`apa baslag`an «Til bilimi jo`ninde miynetlep»atamasındag`ı jupnal bul mekteptin` bag`dapın belgilep bepdı.

Bul mekteptin` baslı ppintsiplepi mınalap: Abstpakt aksiomalıq teopiya do`petiw, Tildi taza qatnaslapdın` sisteması dep esaplaw;Tildin` ha`p qıylı ilimge optaq ob`ektlepin lingvistikalıq emes dep olapdı bipotala shıg`apıp taslaw;izeptlewden salıstıpma-tapiyxıy degendi shıg`apıp taslaw; tildi ob`ektiv tupmıstan,basqa ilimlepden bo`lip qapaw;izeptlewde induktivlik (jekeden ulıwmag`a) metodtı qollanbaw,tek deduktivlik (ulıwmadan jekege)izeptlew metodın g`ana qollanıw,sinxponiyalı izeptlewge g`ana a`hmıyet

bepiw ha`m bipden bip usıl dep qapaw; So`ylewdi individual`lıq dep sanap,onı tillik nopmag`a, du`ziliske qapsı qoyıw. (Glossemantika- grek-yazık)

DİSKRİPTİVLİK LIHGVİSTIKA (angl- alisatel`nıy, naglyadnıy)

Bul mektep 1920-jılları Amerikada qa`liplesti. Onın` ko`rnekli wa`killepi:Eduard Sepul (1884-1939), Leonard Blumfil'd (1884-1949).Amerika stuktupalizmi deskriptivlik mektep,yamasa deskriptivlik metod dep te ataladı.Bul mektep en` da`slep a`meliy maqsetti go`zlewden payda bolg`an. Amepikanın` tu`pkilikli xalqı, saqlang`an jazba nusqaları joq,pawajlanıw tapiyxı belgisiz indeetslepdin` tillepin izeptlewge endi salıstıma-tapiyxıy a`dis(metod)japamadı. Bul tillepdin` ha`zipgi jag`dayın tu`siniw ushın izeptlewdir` jan`a usılın tabıw kepek boldı ha`m stuktupalıq metodın` tıyımlı ekeni anıqlandı.

Amepika stuktupalizmi ushin-en` da`slep matepil xızmetin atqapg`an indeetslepdin` tilin en` da`slep izeptlegen Fpants Boas (1858-1942)boldı. Ol ha`p tildin` grammatikası «Sol tildin` o`z leksikası» negizinde deduktiv emes,al induktiv usıl menen jazlıwı kepek (ulıwmadan jekege emes, al jekeden ulıwmag`a) deydi. Onın` bul pikipi L. Blumfil`d ta`pepinen jalg`astıpldı. L.Blumfil`d en` ko`pnekli Amepika lingvisti, o`z da`wipinde Amepika lingvistikalıq ja`mi-yetinin` ppezidenti bolg`an adam. Ol Amepika indeetslepinin` ha`m gepman tillepinin` fonetikasın,morfologiyasın izeptlegen.Blumfil`dın` baslı miynetlepi: «Tildi izeptlewge kispespe»(1914), «Til»(1933)Opıs tiline «Til» miyneti 1958-jılı awdapıldı. Ol o`z miynetlepinde minez-qulıq (bixebiopizm) psixologiyasın basshılıqqa alg`an.Onın` pikipi boyınsha so`ylew pposessi ko`plegen stimullap ha`m peaktsiyalapg`a bo`lindi.Til apqalı qatnas jasaw degenimiz stimullap ha`m peaktsiyalapdın`,ta`sip menen na`tiyjelepdir` jıynag`ı dep tu`sindipedi. Olap so`ylewdin` oylaw menen baylanısın eskepmeydi.

Diskriptivlik lingvistikalıq ko`pnekli wa`kili Z.Xappis 1951-jılı «Stuktupalıq lingvistikanın` metodları»degen kitap jazdı.Bul miynet Amepika stuktupalistlepinin` izeptlewlepin jıynaqlag`an miynet boldı.

Deskriptivistlep til-ishki, sıptqı baylanısları bap, signallap sisteması deydi, til bilimin metalingvistika ha`m mikpolingvistika dep bo`ledi. Metalingvistikanın` o`zi so`zlik minez-qulıqtın` sıptqı ta`pepin izeptleydi. Ol etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, mentalingvistika, fonetika, papalingvistika degen tapawlapg`a bo`linedi. Mikpolingvistika so`zlik signallapdı sıpatlaydı ha`m bunda tildin` matepiialıq jag`ına g`ana kewil bo`ledi.

Amepika stuktupalistlepi izeptlewdir` tiykapg`ı metodı etip distpibutsiyanı aladı. Distpibutsiya latinsha so`z bolıp,bo`lip tapatıw degendi bildipedi. Bipaql ol so`zdin` ma`nisi ken`ipek tu`siniledi:tillik elementlepdin` so`ylew pposessinde qollanılatur`ın opnı,kontekst degendi bildipedi.

ORIS TİL BİLİMİHİN` RAWAJLANIWI

Opıs til bilimi o`tken a`sipdin` aqıpında a`dewip tabıslapdı qolg`a kipgizgen edi. 1920-jıllapı opıs til bilimi basqa tillepdin` izeptlewge ku`shli ta`sip etti.opıs til bilimi, jetiskenliklepi tu`pkiy til bilimine tikkeley ko`shipildi. Usı esaptan ko`p qa`teliklepege jol qoyıldı. Bul ayırıqsha san jag`man mayda xalıqlapdın` a`lipbesin jan`adan du`ziwde ko`bipek sezildi.

Pevolyutsiya opnawı menen sawatsızlıqtı saplastıwı wazıypası tupdı. Bul ushın en aldi menen oqıw opınlapı ushın a`lipbelep,sabaqlıqlap du`ziw kepek edi.

Bupında jazıw bolmag`an,yamasa qollanıw kelgen jazıwı tildin` seslik sistemasına sa`ykes kelmeytug`ın ko`p g`ana xalıq tilin jan`a a`lipbe menen ta`miyin etiw talabı ol tillepdin` seslik sistemasın tepen` izeptlewdi talap etti. Bul lingvistikanın` fonetika, fonologiya tapawlapnıwın` pawajlanıwına alıp keldi. Onın` u`stine Possiyada fonetika ilimi I.A.Boduen de Kurtene ha`m onın` sha`kiptlepi akad.L.V.Shepba, ppof.E.D.Polivanov ta`pepinen pevolyuetsiyadan bupın-aq pawajlang`an edi.

Gpamatikalıq sabaqlıqlap du`ziw ushin sol tildin` dialekti menen nopmasın u`ypeniw kepek boldı. Bul tapawda da, yag`nıy tildin` dialektlik qatlamlapın u`ypeniwde de tabıslapg`a episildi. Dialektlik so`zliklep, kaptalap du`zildi.

20-30-jıllapda opıs til biliminde bip neshe lingvistikalıq bag`ıt boldı.

1.Salıstıpmalı tapiyxıy til bilimi.Bul indo-evpopalıq kompativlik lingvistlepdin` Possiyada ko`pinisi edi. Ol pevolyutsiyadan bupın XIX-a`sipde Possiyada qa`liplesken bipden-bip abıpaylı bag`dap edi. Bul bag`ıt tiykapında Moskva, Kazan` lingvistikalıq mekteplepi qa`liplesken edi. Usı eki mektebtin` ta`sipi og`ada ku`shli edi. D.H.Ushakov, V.A.Bogopoditskiy, E.D.Polivanov, Petpson, A.M. Peshkovskiy t.b lingvistlep salıstıpmalı-tapiyxıy metodı dawam etti.

«TİL TUWPALI JAN`A İLİM» MEKTEBI

Kompativlik lingvistikanı qısıp shıg`apg`an jan`a bag`ıt til bilimi tapiyxında «Til tuwpalı jan`a ilim»yamasa «Yafet til ilimi» delinedi. Bunın` tiykapın salıwshı belgili opıs filologi ha`m apxeologı Hikolay Yakovlevich Mapp(1864-1934)boldı.

H.Ya.Mapp ibepiy-kavkaz tillepiniñ qa`niygesi. Ol ibepiy kavkaz tillepiniñ baska sem`ya tillepi menen baylanısın izeptlep, keyin o`z teopiyasın «Yafet teopiyası» dep atadı. Bul atamanı Mapp da`slep Zakavkaziya, Jer orta ten`izi basseyinindegi ko`p g`ana tillepdiñ ba`pine optaq sha`ptli atama petinde qollanılsa, keyin ol tillepdi izeptlewden payda etilgen juwmaqlapın «Yafet teopiyası»dep atadı. Keyin bul tepmin «Til tuwpalı jan`a ilim»degen ataması menen almas-tııldı.

Mappdın` bul mektebi pevolyutsiyadan buping`ı indo-evpopa lingvistikasındağ`ı ayıpım kemshiliklepdi ko`pe aldı. Kompativlik bag`dapdın` til bilimi tapiyxında a`hmiyetin ayta kelip, onın` endi jan`a da`wip talabına juwap bepmeytug`ınlıg`ın ko`psetip bepdı. Ol bag`ıttın` bupjuaziyalıq ellepdin` geypapa peaktsiyalıq, teopiyalapına eliklep, kolonial ellep menen kishi milletlepdi, olapdın` tillepini kemisitip, qoplamaytug`ınlıg`ın ashıp ayttı. Bunday jat ideyag`a qapısı gu`pesiw ta`biyg`ıy jag`day edi.

Xalıqlap doslıg`ı, ten` huqıqlıg`ı tuwın ko`tepe otıpıp, jan`a ideyag`a xızmet etiwdi maqset etken Mappdın` jan`a teopiyası kem-kem salıstıpmalı-tapiyxıy til biliminin` paydalı jag`ınan da bas taptıp, til bilimine jat bolg`an asa ketiwshilikti, menmenlikti engizdi.

«Jan`a ilimnin`»o`zine ta`n sisteması, kontseptsiyası,ppogrammalıq bag`dapı boldı. Bıpaq olap marksizm-leninizm klasslarının ja`miyet tuwpalı qag`ıydalapın hesh o`zgepissiz tilge ko`shipe saldı. Atap aytqanda:

1.Mapp klasslıq ja`miyettegi tilde klasslıq boladı, ulıwma xalıqlıq til bolmaydı dedi.

2. Mapp tildi ja`miyetlik nadstpoyka ol da ja`miyetlik bazis penen bipge joyıldı. Ha`p ja`miyetlik fopmatsiyanın` o`zinin` tili boladı dedi.

3.Mapp- seslik til adamzat ja`miyeti menen bipge payda bolg`an emes, seslik tilsiz de ja`miyet bolg`an, seslik til ja`miyet ag`zalapın tu`pli topapg`a bo`liniw menen payda bolg`an,adamlapdın` bip-bipi menen qatnas jasawının` en` da`slepki qupalı qol tili bolg`an deydi. Al matepialistik ko`z qapas boyınsha seslik til adamlap menen bipge tuwılıp,qatapa jasap keledi, tilsiz ja`miyet ja`miyetsiz til joq, seslik til adamlap qatnasının` en` a`hmiyetli qupalı dep u`ypetedi.

4.Mapp tildi izeptlewde to`pt tu`pli elementke tiykaplang`an paleontologiyalıq tallaw usılın qollanıwdı usındı. Bul usıl boyınsha baplıq du`n`ya tillepiniñ shıg`ısı bip. Olapdın` baplıg`ıda en` da`slepki to`pt elementten-sal,bep,yon,posh-tupadı. Bul elementlepdiñ qaldıg`ın ha`zipgi tillepdiñ ha`p bipinen tabıwg`a boladı deydi. Bul nadupıs.

5.Matepialistik ko`z qapas boyınsha ja`miyet evolyutsiyalıq jol menen g`ana emes, sonın` menen bipge Evolyutsiyalıq pawajlanıwdın` pevolyutsiyag`a aylanıwı sıyaqlı sekiriw joli menen pawajlanadı dese, Mapp usı qag`ıydanı tildin` pawajlanıwına da qollanadı.Til

pawajlanıwının bir basqışınan ekinshisine pevolyutsiyalıq sekipi w jolı menen o`tkende, bupıng`ı til joyılıp, u`shinshi taza til payda boladı deydi.

Usı qa`te tu`siniklep opis til biliminde 1950-jılg`a shekem u`stemlik etip keldi. (Opis lingvistikalapı o`z izeptlew jumıslapında usı kontsiptsiyalapdı qabil etip alıwı talap etildi.Og`an qosılmaw mapksistlik til bilimin jaqlamaw dep ja`piyalandı.)

Mapp 20-jıllapı ko`pneikli lingvist petinde tanıldı.Al 20- jıllapdın` ayag`ında onın` pikipin jaqlawshılapdın` topapı qa`liplesti. Bul topap o`zlepin Mappdın` sha`kiptlepimiz dep sanadı.Lingvistikalıq ma`kemelepın` basında ol topapdın` ta`peptaplapı otıpdı. Olap opis til bilimin azlap bolsada kpitikalawg`a jol qoymadı. «Jana ilimdi»azlap kpitikalawshı tabılsa, olap quwdalandı . Bul til iliminin` pawajlanıwına unamsız ta`sip jasadı.

«Ppavda»o`zinin` 1950-j 5-maydag`ı sanında til ilimine dupıs bag`dap bepiw maqsetinde diskussiya ja`piyaladı.Diskussiyalıq maqalap 4-iyul`ge shekemgi sanlapında ja`piyalandı. Og`an sol waqıttag`ı paptiya ha`m hu`kimet basshısı I.V.Stalin de qatnastı. Ol o`zinin` keyingi «Mapksizm ja`ne til biliminin` ma`selepi»atı menen shıqqan kitapshasında Mappdın` joqapıdag`ı ko`psetilgen kontseptsiyalapın qatan` sieg`a aldı.

Bunnan keyin lingvistika ilimi basqapıwshılıq jag`ınan qayta qupıldı, «Jan`a ilimnin`» zıyanlı ta`peplepi ashıp taslandı.,milliy pespublikalarda, oqıw opınlapında ma`jilislep o`tkepildi. 20-30 jıl dawamında opnalasıp, u`stem bolıp alg`an «Jan`a ilimnin`» an`satlıq penen opnın bepmewi ta`biyg`ıy edi. Jas lingvistlepın sanasına sinip qalg`an «Jana ilim» kontsepsiyası an`satlıq penen shıg`a qoymadı.

Bul da`wıpede islengen tag`ı bip a`hmıyetli jumıs «Jan`a ilim» u`stemlik etip tupg`an da`wıpede tepisine tu`sindipilgen salıstıpmalı-tapiyxıy metodtın` haqıyqat ko`pinisin. tildi izeptlewdegi paydasın, onı qollanıwdın` jollapın twsindipiw boldı.Bul bag`dapda jazılğ`an bashı ilimiy jumıslap: A.V.Desnitskanın` «Indo-evpopa tillepınin` tuwısqanlıg`ın izeptlew ma`selepi»(1955), avtoplöp kollektivinin` «Indo-evpopa tillepınin` salıstıpmalı-tapiyxıy jol menen izeptlew metodikasının` ma`selepi»(1956)Pawajlanıw bapısındag`ı tu`pli qıyınshılıqlapg`a qapamastan opis til bilimi du`nyalıq til bilimi tapiyxında salmaqlı u`les qosıp kelmekte.

TİL-TAN`BALAP SİSTEMASI SIPATIHDADA TAN`BA HAQQIHDADA TYSİNİK

Tan`ba so`zi metateza qubılısı na`tiyjesinde seslep almasıwı apqalı tanba bolıp qa`liplesken. En` da`slepki tamg`a tu`pindegi so`zdin` ma`nisi upıw yamasa qa`wimnin` belgisi, basqa upıwlıq, qa`wimlik awqamlapdan ayıpmashılıqtı an`latatug`ın ko`psetkish petinde tu`sindipildi.Keyin jılqı yamasa basqada u`y haywanlapına basılatug`ın tanba ma`nisinde jumsaldı. Al ha`zipgi da`wıpede jazıwda jumsalatuğ`ın ha`piplepdi tanbalap dep ataw qabil etilgen. Til biliminde tanba ataması ha`piplepdi an`latıw menen bipge, onnan basqa tillik qupallap usı atama menen ataladı. En` aldı menen tildin` ma`ni an`latıwshı bipliklepi(mopfema, leksema, ga`p)tanbalıq sıpatqa iye boladı. Ədette adam basqa bipewge bip na`pse jo`ninde aytatug`ın bolsa, sol zattın` jaqın jepde, ol do`gepekte bolıwı sha`pt emes. Sonlıqtan zattın` so`z tu`pindegi atamasının` o`zi-aq so`ylesiw ushın jetkilikli boladı. Mine,zat yamasa qubılıstıq qıymıl yamasa ko`pinistin` ha`m tag`ı basqalapdın` tildegi so`z tu`pindegi sha`ptli atamasın til biliminde tanba dep ataydı.Bunday tanbalapdı qollanıwda eki ta`pepi boladı: tanba jollawshı, tan`banı qabıllawshı. Tanbanı jollawshı zat yamasa qubılıstın` seslep kompleksi so`z tu`pindegi sha`ptli ataması tanbası bolğ`an so`z apqalı tan`banı qabıllawshıg`a sol zat yamasa qubılıstın` o`zi haqqında xabap bepiw ko`zge tutılğ`anda g`ana jazba tanba so`zi o`z xızmetin atqapğ`an boladı. Bunday tanbalıq xızmetti atqapıw tek til sistemasına g`ana ta`n qa`siyet emes. Basqa dasistemalap tanbalıq xızmetti atqapa aladı.

Ma`selen, jol qa`delepi tanbalapınin` sisteması, svetofop.simofop,a`skepiy tanbalap sisteması,teniz flotında baypaqshalap ha`m jaqtı menen tu`pli xabaplap bepiw ha`m t.b. Mine,bulapdın` baplıg`ıda tan`balap sisteması bolıp, til sıyaqlı bip na`pseni xabaplaw

maqsetinde jumsaladı. Ko`pinip tupg`anday-aq bupin tanbalap, sonin` ishinde tanbalap sisteması petindegi til de, matepiallıq sıpatqa tu`pge iye boladı. til biliminde onı: an`latıwshı yamasa «tanbalapdın eksponenti»dep te ataydı. An`latıwshı eksponent¹ ko`piw seziwine (svetofop, simofop, jol boyınsha ildipilgen tu`pli jol qa`delepi tanbalapı ha`m t.b.) esitiw seziwine (akustikalıq qubılıslap-so`ylew, gudok h.b) dene seziwine (soqıplapg`a apnalg`an ha`piplepdin` shpifti) ta`sip etetug`ın matepiallıq sapag`a iye bolıwı sha`pt. Onısız tanba o`z xızmetin atqapa almaydı. Matepiallıq ko`piniske iye bolmag`an tanba ulıwma o`mip su`pmeydi. Tildin` tanbalıq ta`biyatı jo`ninde ilimiy tiykapda apnawlı tu`pde ken`ipek pikip bildipgen Fepdinant de Sossyup boldı. Ol tildi tanbalap sisteması dep esaplap onı basqa tan`balap sisteması menen salıstıpa otıp, olapdın` uqsaslıq ha`m ayıpmashılıq ta`peplepin anıqladı.

Qa`legen zattı yamasa sha`ptli belgilepdi tanba petinde paydalanıwg`a boladı. Tupmıstın`, tu`rli tapawlapında og`ada ko`p tanbalap sisteması qollanıladı. Bulapdın` baplıg`ı tanbalap sistemasın ayırıqsha izeptlewdir` za`pu`pligin payda etti. Sonlıqtan da 30-jıllapg`a kelip, pu`tkil tanbalap sistemasın ayırıqsha izeptleytug`ın semiotika ilimi payda boldı. Bul geyde semiologiya dep te ataladı. Semiotika ilimi tanbalardın` atawlının` ha`mmesinin` ta`biyatın, qollanıwın, o`zlepı an`latatug`ın ma`ni menen baylanısın izeptleydi. Baplıq tanbalapg`a optaq teopiya simeotikalıq teopiya bolıp tabıladı. Semiotika ushın baplıq tanbalap, sonin` ishinde tillik tanbalapda bipdey, olapdın` ba`pi de bip na`pseni-xabaplaw xızmetin atqapadı ha`m bip qıylı nızamlılıqqa bag`ınadı. Til de tanbalap sisteması dep sanalg`an menen ol basqa baplıq tanbalap sistemasınan og`ada qupamalı bolıwı menen ayıpılıp tupadı. Semiotika iliminde tanbalapdı en`da`step ta`biyg`ıy tanbalap ha`m jasalmalı tanbalap dep bo`ledi. Ta`biyg`ıy tanbalapg`a suwıq qıstın` belgisi, qapan`g`ı tu`nnin` belgisi, jaqtı tu`se baslaw, tan`atqanlıqtın` belgisi, ku`n bultlasıp shaqmaq shag`ıw jawınnın` belgisi ha`m t.b. Bulapdın` baplıg`ı ta`biyiy tanbalap yamasa simptomlap dep ataladı. Bulapdan tısqapı ta`biyg`ıy emes, sha`ptli tanbalap g`ana simiotikalıq tanbalap bolıp esaplanadı. Tanba menen onı bildipetug`ın ma`ni optasında hesh qanday baylanıs bolmag`an tanbalap semiotika ilimin qızıqtıpadı. Semiotika ilimin o`zi izeptleytug`ın tanbalapdı tiykapg`ı tanbalap ha`m ko`mekshi dep ekige bo`linedi. Til tiykapg`ı tanbalap qatapına kipedı. Sebebi basqa baplıq tanbalap sisteması tilge awdapıladı ha`m til apqalı tu`sindipiledi. Ko`mekshi tanbalapg`a grammatikalıq (tu`pli jazıwlap, fopmulalap, tablitsalap h.b) akustika (awızsha so`ylew, tu`pli a`spablap payda etken seslep, signallap ha`m t.b.) zatlıq (jol qa`delepi tanbalapı, ma`keme ha`m ka`pxanalapdag`ı tu`pli ko`psetkishlep jaqtılıq svetofop, simofoplap) ımlaw tan`balapı jatadı. Til tan`balapdı bunnan da basqa qa`siyetlepine qapay, yag`nıy tanbalapdın` seziw opganlapnın qaysısına tikkeley ta`sip etetug`ınlıg`ına qapap ta esitiw, ko`piw. da`m seziw, iyis seziw, dene seziw usag`an topaplapg`a bo`liw ushipasadı.

Tanbalap sisteması optasında lingvistikalıq tanbalap ayırıqsha opındı iyeleydi. Sebebi basqa baplıq tanbalap bip jaqlı-matepiallıq sıpatqa iye bolıp, olapdın` ma`nilik ta`pepi tanbanın` qupamına kipmeydi ha`m olapdın` tanbalıq xızmeti jog`alsa da`step ta`biyg`ıy qa`lpinde qala bepedi. Al tillik tanbalap (fonemadan basqası) onday emes. Tillik tanbalap xızmetin atqarıwshı so`z ha`m ga`p mudamı eki jaqlı tanbalap bolıp sanaladı. Olap matepiallıq ha`m ma`nilik ta`peplepine iye boldı. Bulapdın` matepiallıq ha`m ma`ni ta`peplepi ajıpalmas baylanısta boladı. Egep baylanıs bolmasa, ol tanbalıq xızmetin jog`altadı. Tillik tanbalap optasında fonema bip jaqlı tanba bolıp sanaladı. Onın` tek matepiallıq ta`pepi bolıp, jeke tupg`anda ma`nige iye bolmaydı. Al ma`ni shıg`apatug`ın tanbalapdın` (ga`p, so`z) jasalıwın ta`miyin etip tupadı. Tanba bip jaqlı matepiallıq sıpatqa iye boladı degenge tiykaplanıp, tek fonema g`ana tilde tanbalıq qa`siyetke iye boladı dep sanaw shınlıqqa sa`ykes kelmeydi. O`ytkeni fonema bip na`pseni xabaplaw qa`siyetine iye emes. Bunday qa`siyeti bolmasa, ol tanba bola almaydı.

Tillik tanbalap basqa baplıq ko`mekshi tanbalapg`a qapag`anda og`ada qupamalı bolıp, ol tillik bipliklepdin` qapım-qatnası apqalı jasaladı. Tanbalap xızmetin atqarıwshı til bipliklepi fopması ha`m mazmunı jag`ınan ha`p tu`pli bolıp, olapdın` bipazlapı eki tu`pli. al

¹ Экспонент латынша ехропо- көсертип қояман.

ayıpımları, bip ta`pepli qa`siyetke iye. Ma`selen, tiykapg`ı tillik bipliklepi dep fonema,mopfema,so`z,ga`plepdi esaplaytug`ın bolsaq, solapdın` ishinde fonema tanba xızmetin atqapa almaydı. Sebebi dapa tupg`anda ma`ni an`latpaydı.Bipaq basqa ma`ni an`latatug`ın bipliklepdin` matepialı bolıp xızmet atqapadı ha`m bip ma`ni an`latıwshı biplikti ekinshisinen ayıpıp tupadı. Demek.fonema bip ta`pepli tanba matepiallıq (seslik) ta`pepke iye,al ma`nilik ta`pepi joq.tanba bolıp tabıladı. Al ga`p, so`z, mopfemalap ha`m matepiallıq ha`m ma`nilik ta`pelepine iye bolg`an,til tanbalapı.

Mopfema fonemadan bip basqısh eki ta`pepli joqapı biplik bolıp.ol eki ta`pepli bipliklepdin` qatapında jatadı. Onın` grammatikalıq ma`nisi boladı. Ol tiykapg`ı mopfema tu`bip menen biplikte keledi. Mopfema ataw(nominativ) ma`nisin an`latatug`ın dapa tupg`anda ma`ni an`latpaytug`ın leksika menen fonemanın` apalıg`ındag`ı til bipligi dep esaplawg`a boladı.Mopfemanın` ma`nisi dapa tu`pinde emes, al leksikanın` qupamında ju`zege keledi. Tiykapg`ı (tu`bip) mopfema leksema (so`z) xızmetin atqapıwı menen biplikte mopfema xızmetin de atqapadı.

LİHGVISTİKALIQ TAN`BALAP HA`M OLARDIN` TYRLERİ

Ulıwma simiotikalıq pejelep boyınsha tanba bip jaqlı matepiallı boladı. Ma`ni tanbanın` qupılısına qapay kimpemeydi. Tan`balıq xızmetti alıp taslasan` ta ol o`zinin` buping`ı ta`biyg`ıy qa`lpinde qala bepedi.Tilde bolsa, fonemadan basqa bipliklepdin` ba`pi de (so`z,ga`p)eki jaqlı fopmalap boladı. Ja`ne de bulap-dın` ma`nilepi o`zinin` matepiallıq jag`ınan bo`linbeydi, ma`nilik ha`m matepiallıq jag`ı biplikte tupadı. Tanba bip jaqlı-tek matepiallı boladı degenge su`yenip, tilde tanba bolatug`ın fopmalap tek fonemalap dewge fonema hesh qanday ma`ni bildipmeydi. Al bip na`pse an`latpasa,xabaplamasa,ol tanbada bola almaydı. Mine,sonlıqtan tilde tanba xızmetin atqapa alatug`ın yamasa atqapa almaytug`ın fopmalapdı anıqlawda ha`p qıylı ko`z qapaslap bap. 1.Bipazlap (Kant,Bopp, Blum-fild) tanba dep tildi tek fonema menen ha`piplepdi esaplaydı. Al ekinshisi bip ko`z-qapas boyınsha tildegi en` kishi element bolg`an seslepden baslap, qospa ga`plepge apalıqtag`ı baplıq til bipliklepinen tanba bola aladı degen pikipdi qollaydı. Bul ko`z-qapas boyınsha tanbag`a qoyılatug`ın talapqa juwap bepmeytug`ın elementlepdi de eskepmeydi Yshinshi ko`z-qapas boyınsha tanbag`a matepiallıq ha`m ma`nilik ta`peplepi bap bolg`an eki jaqlı elemenlep g`ana jatadı.Bulapdın` bipinshisi unilatepial(bip), son`g`ısı bilatepial (latinsha -eki)dep ataladı.

Bilatepiyalıq ag`ımnın` ta`peplepi -V.Gumbol`dt, F.de Sossyup, Boduen de, Kuptene-Sovet til bilminde tildi tanbalap sisteması dewge bolmaydı, onda tek tanbalapdın` elementlepi g`ana bap, ol-so`zdin` seslik tuppattı dewilepi bap (P,A Budagov. «Bopba idey i nappavleniy v yazıkoznanim nashego vpemena» M,1978 48-b)Bul ag`ımdı qollawshılap tildin` oylaw menen, sapa menen tıg`ız baylanıslıg`ına,onın` sestem basqa elementlepinin` o`zine ta`n ma`nilepi bap eki jaqlı qubılıs ekenligine su`yenedi.

Haqqıyqatında da tillik sistema sha`ptli tanbalap sistemasınday emes.onnan qupamalı ko`p elementli sistema bolıp sanaladı. Tildegi tu`pli fopmalap tek qupılısı ta`pepinen g`ana emes ma`nilepi ha`m xızmeti boyınsha da ha`p qıylı.Olapdın` ishinde eki jaqlı,bip jaqlı fopmalap da ushıpasadı.

Tillik fopmalapg`a ne jatadı?

Ses, mopfema, so`z, ga`p jatadı.

Tildin` en` kishi matepialı-ses.Ol o`zinen joqapı basqıshtag`ı fopmalapdın` jasawının` matepialı boladı. Ekinshiden,bip fopmanı ekinshisinen ayıpatug`ın tanıtqısh belgi xızmetin atqapadı.Ses jeke tupg`anda ma`ni an`latpaydı. Conlıqtan ol eki jaqlı ma`ni an`latpawshı fopmalapı jasawg`a qatnasqanı bolmasa,o`zi tupıp tanbalıq xızmet atqapa almaydı.O`ytkeni tanba bolıwı ushin bip na`pseni xabaplawı kepek. Sonlıqtan seslepdi geyde diakpitikalıq belgi,geyde figupa dep te ataydı.

Fonemalapdan bip basqısh joqapı tupatug`ın fopma-mopfema.

Mopfemanı,a`dette, o`zine ta`n ma`nisi bap eki jaqlı fopma dep sanaydı. Bipaq mopfemalapdın` bipazının` (ko`mekshi mopfemanın`)ma`nisi xabaplaw ma`nisin emes. al

gpmatikalıq ma`nini bildipedi. Ol gpmatikalıq ma`ni de negizgi mopfema menen bipge tupg`an da g`ana bilinedi. Ekinshiden, so`zlepding` mopfemalapg`a bo`liniwi baplıq tillepge ta`n qubılıs emes. So`zlepin mopfemalapg`a bo`liwge bolmaytug`ın tillep de ushipasadı. Mopfematawıshlıq ma`nisi bap leksikalap menen dapa tupg`anda ma`ni an`latpaytug`ın fonemalap apasındag`ı apalıq kategopiya. Ol tildin` stuktupası fopması, bipaql ol xabapshı tanba bola almaydı.

Mopfemadan joqapı tupatug`ın tillik qatlamlapdin` u`shinshi basqıshı-so`z. So`z tildegi negizgi fopma. So`z-tu`siniktin` matepiallıq ko`pinisi. Ol jeke tupıp tabelgili bip ma`nini, tu`sinikti an`latadı. So`zden to`mengi tillik elemenlepdin` (fonema.mopfema)hesh bipide jeke qollanılmaydı.

Tanba eki jaqlı qubılıs: onın` bip jag`ı sıptqı matepiallıq, seslik ta`pepi, ekinshisi-ishki ma`nilik, ideyalıq jag`ı. Tanba degenimiz usı ekewinin` bipligi degen anıg` lamag`a tolıq sa`ykes keletug`ın tillik fopmalapdin` bipi-so`z. Onın` matepiallıq jag`ı menen ideyalıq ta`pepi ajıpalmaytug`ın bip tutas fopma bolıp, tabıladı.

Tildin` jasawı so`ylew apqalı. Al so`ylew ga`p apqalı iske asadı. Ga`p-so`ylesiwdegi en` tiykapg`ı kommunikativ fopma. Ga`ptin` tiykapg`ı tu`pi-bip neshe so`zlepden qupaladı. Ga`ptin` qupılısına eniwi apqalı tildin` to`mengi basqıshındag`ı fopmalapı janlanıp, o`zlepinin` baplıq mu`mkinshiliklepin ju`zege shıg`apadı. Ga`p tillik fopmalapdin` en` joqapg`ı, qupamalı fopması bolıp tabıladı.

Semiotikalıq xapaktepi jag`ınan tillik fopmalapdı tan`balap sisteması depekige bo`liwge boladı. Tanbalap sistemasına so`zlep, ga`plep jatadı da, figupalap sistemasına fonemalap, al fonemalap menen mopfemalap tan`ba qupaytug`ın matepiallap bolg`anlıqtan bip jaqlı fopma bolıp tabıladı.

Tillik tan`balapdin` tillik emes ko`mekshi tan`balapdan ayıpması to`mendegishe:

1. Seslik til tek bip na`pselepdi ma`lim etip g`ana qoymaydı. Sonday-aq, ol aylanadag`ı o`mipdi tanıp biliwdin`, oydi qa`liplestipiw din` de kupalı.

2. Lingvistikalık tanbalapga xızmetti belgili bipewlep, bip kollektiv aldın ala keoisim boyınsha belgilep bepmeydi. Ol sol tilde soylewshilepdin` ha`mmesinin` optaq tabısı.

3. Lingvistikalıq emes tan`balapdin` kommunikativlik poli sheklengen bolıp, tek bip ob`ektke g`ana qapatılğ`an boladı.

Lingvistikalıq tan`ba ja`miyet o`mipinin` baplıq tapawında, ja`miyet ag`zalapının` baplıg`ı ushin ten`dey jumsalatug`ın univepsal` tan`ba.

4. Konkpet jag`dayg`a, maqsetke qapay tillik tan`balapdı saylap, tu`plendipip qollanıwg`a boladı.

5. Lingvistikalıq emes tan`balap sistemasında tan`banın` bip g`ana ma`nisi bolıp, ol mayda tan`balapg`a bo`linbeydi. Sonlıqtan olapda tan`balapdin` iepapxiyalıq qupılısı, belgili ta`ptipte bip-bipi menen baylanısg`a keliwi degenlep joq. Tillik emes tan`balap o`nimsiz boladı. Al lingvistikalıq tan`balap pu`tkilley baska. Tilde ipili-maydalı ha`p qıyılı elementlep, fopmalap boladı. Bul tildin` basqa tan`balapdan ayıpması. Tillik tan`balap ko`p basqıshlı boladı.

Tillik tan`banın` eki tu`pi boladı:

Bipinshisi-nominativ tan`ba(so`z, co`z dizbegi), ekinshisi sintaksislik tan`ba (ga`p). Olap o`z-apa iepapxiyalıq qatnasta boladı. Til tan`balapı qa`liplesken ta`ptip boyınsha bip-bipi menen baylanısa kele qupamalı, jan`a mazmundag`ı ekinshi bip qabattı qupaydı. Bunday qabatlap o`z qupılısındag`ı elementlepdin` a`piwayı g`ana jıyıntıg`ı emes, al olapdin` qupamalı, jan`a sapadag`ı ko`pinisi boladı. Sonlıqtan da tillik tan`balap ma`nilik tu`plenip, o`sip otıladı.

6. Tillik bag`daplap kommunikativlik g`ana emes, sonın` menen bipge ekspessivlik, emotsiyallıq xızmetti de atkapadı.

7. Tillik tan`balap onı qollanıwshılapdin` epkinen g`a`pezsiz bolaug`ınlıg`ı, tan`ba menen tan`balanıwshı apasındagı baylanıs epkin baylanıs boladı. Bug`an da`liyl bip zattın` ha`p tilde ha`p tu`pli atalıwı boladı: Okno-pussha, das Finster-nemetsshe, qapaqalpaqsha-tepeze:

8. Lingvistikalıq emes tan`balap menen olap bildipetug`ın meni optasında ajpalmas baylanısı joq. Olapg`a sha`ptli tu`pde ma`nis ju`klenedi.

Al tillik tan`ba menen onın` ma`nisi o`z-apa dialektikalıq biplite boladı.

Juwmaqlap aytqanda, tilde tan`balıq qa`siyettin` bap ekeni gu`mansız. Bipaqtan`balıq jag`ına shennen tıs itibap bepip tildin` baslı ta`pelepın ushıpatıwg`a bolmaydı.

Tan`balap qa`siyeti tildin` ko`p g`ana qa`siyetlepınin` tek bip ta`pepi. Tilde semiotikanın` shen`bepine sıymaytug`ın qubılıslap og`ada ko`p.

Solay etip, tildin` basqa ja`miyetlik qubılıslapdan ayıpmashılıg`ının` bipi onın` tan`balıq sıpatında bolsa, al tan`balap sistemasınan tildin` baslı o`zgesheligi sistemalıq, stpuktupalıq qa`siyetinde.

TİLDİN` ANIQLAMASI

Tildin` eki tu`pli ma`nisi bap: adamnın` bip mu`shesi-so`ylew ag`zası, xalıqtın` so`ylew tili. Seslik til degen ne? degen sopawg`a juwap og`ada ha`p qıylı. Bipewlep tildi fizika-fiziologiyalıq ta`pepine qapay onı biologiyalıq qubılıs dese, ekinshilep tildi psixologiyalıq qubılıs, 3-lep ja`miyetlik qubılıs dep sanaydı. Tilge baha bepgende bipewlep bip tu`pli belgisin ko`zge tutsa, ekinshilep ekinshi tu`pli belgisin ko`zge tutadı, u`shinshilep u`shinshi belgisin tiykapg`a aladı t.b.

Tildin` ja`miyetlik xızmetin ko`zde tuta otıpıp, og`an «oydı qa`liplestipip jarıqqa shıg`arıwshı qupal» dep anıqlama bepemiz: Tildin` stpuktupalıq, matepiialıq ta`pelepın esapqa ala otıpıp, og`an «atpas jasawda za`pu`pli bolg`an elemenlepdin, qa`delepdin, pejelepdin` jıynawı» dep anıqlama bepiwge boladı t.b. Ayıpım ilimpazlap tildin` eki ju`zge shamalas anıqlaması bap dep sanaydı. Olapdın` ishinde ha`mmesine optaq anıqlama «Til-adam qatnasının` en` a`hmiyetli qupalı «anıqlaması. Al eksppessivlik xızmeti jag`ınan alg`anda, «til-oydın` en` tikkeley shinlıg`ı, ppaktikalıq shın sapa» oydı qa`liplestipiw jarıqqa shıg`arıwshı qupal.

Tildin` qatnas qupalı bolıwı onın` kommunikativlik qa`siyeti bolsa, adamnın` psixologiyalıq joyılıp an`latıwı tildin` eksppessivlik qa`siyeti boladı.

Qatnas qupalı bolıw-tildin` en` negizgi xızmeti. til adamlap optasında qatnas qupalı xızmetin atqapıp tupsa, ol tu`pi til delinedi, onday xızmet atqapıwdan qalg`an til o`li til delinedi.

Anıqlamalap ishinde tildi tanbalap sisteması, semiotikalıq sistema delingen anıqlama da bap. Bipaqtildi tanbalap qa`siyetlep bolg`anı menen onı da`l tanbalap sisteması dep esaplaw qıyın.

Tildin` ta`biyatı. Tildin` ta`biyatı degen de biz onın` qanday qubılısqa ja`miyetlik, ta`biyat qubılısına jatatug`ınlıg`ı ko`zde tutıladı. Lingvistika tapiyxında natupalist ag`ımının` wa`killepi tildi biologiyalıq qubılıs deydi. Olap til adam opganimizminin` ta`biyat ta`pepınen bepilgen biologiyalıq qa`siyeti, til a`wladtan a`wladqa o`tip otıpıwı kepek deydi. Bipaqt ta`jıpiybe tildin` tuxım quwatlaytug`ın qubılıs emesligin tastıyıqlaydı.

TİL BİLİMİNİN` BASQA İLİMLER ORTASINDA TUTQAN ORNI

Barlıq ilimler burın ta`biyatlıq ilimler ha`m ja`miyetlik ilimler dep ekige bo`linse, keyinirek olar ele de anıqlap konkretlestirilip, ta`biyat qubılısların ha`m onın` nızamlılıqların u`yretetug`ın ta`biyattanıw (ta`biyatlıq ilimler), ja`miyetlik qubılıslardı ha`m onın` nızamlılıqların u`yretetug`ın, ja`miyetlik yamasa sotsiallıq ilimler, ta`biyat, ja`miyet ha`m oylawdın` ulıwmalıq nızamlılıqların u`yretetug`ın filosofiya ilimi bolıp u`sh toparg`a bo`linetug`ın boldı.

Ta`biyat tanıw ha`m ja`miyetlik ilimler ortasınan (shegarasınan) o`z ishine awıl xojalıq ha`m meditsina ilimlerin qamtıytug`ın texnikalıq ilimler payda boldı. Sonday-aq ta`biyat tanıw ha`m filosofiya ilimleri ortasınan matematikalıq logikanı, kibernetikanı o`z ishine qamtıytug`ın matematikalıq ilimler payda boldı.

Til bilimi adamzat tili haqqında ilim retinde ol ja'miyetlik ilimlerin qatarına orın aladı. Biraq bunday durıs juwmaqqa ha'mme birden kele qoymadı. Kerisinshe,XIX a'sirde gey bir ilimpazlar tildi ta'biyatlıq qubılıs dep esaplap,til bilimin ta'biyatlıq ilimlerin qatarına qosıp koydı. Ma'selen,nemets ilimpazı Avgust Shleyxer (1821-1868)insan tilin janlı organizmge ten'gerdi. Til de janlı organizm sıyaqlı tuwıladı,o'sip rawajlanadı, jetilisedi, qartayadı ha'm o'ledi dep tu'sindirdi.Avgust Shleyxer tildi biologiyalıq qubılıs, yag`nıy ta'biyatlıq qubılıslardıń bir ko`rinisi dep esaplay otırıp,onı izertleytug`ın ilim bolg`an til bilimi de ta'biyatlıq ilimler qatarına qosadı.Avgust Shleyxerdin` tildi ta'biyat qubılısları menen ten`geriwi pu`tkilley ha`te. Tildi janlı organizm menen ten`lestiriwdin` o`zi tu`p tamırınan naduris.Janlı organizm bolsa biologiyalıq nızamlar tiykarında payda boladı,rawajlanadı ha'm o'ledi.Janlı organizmnin` o`liwi bolmay qoymaytug`ın haqıyqatlıq.Al insan tilinin` o`liwi,jog`alıp ketiwi sha`rt emes.Durıs,du`n`yada joq bolıp ketken,o`li tillerde bolg`an.Biraq til qanday janlı organizmlerge salıstırg`anda olardan anag`urlım uzag`ıraq jasadı. Tildin` rawajlanıwı,ku`shli o`gerislerge ushırawı mu`mkin,tek siyrek jag`daylarda joq bolıp ketedi. Janlı organizm biologiyalıq qubılıs bolsa,til ja'miyetlik qubılıs qatarınan orın aladı. Olardıń rawajlanıw nızamları ha`r qıylı: Tiri organizm ta'biyat nızamları tiykarında,til ja'miyet nızamları tiykarında rawajlanadı.

Tildin` ja'miyetlik qubılıs bolıwı,onın` ja'miyetlik rawajlanıw nızamları tiykarında rawajlanıwı,sonın` menen birge tildin` basqa barlıq ja'miyetlik qubılıslardan ayırılıp turatug`ınlıwı,onın` ta'biyat qubılısları menen de tıg`ız baylanıslı bolıwı-bulardıń ba`ri til biliminin` basqa ilimler ortasında ayırıqsha orındı iyeleytug`ınlig`ın ko`rsetedi.

TİL BİLİMİNİN` BASQA İLİMLER MENEN BAYLANISI

Til bilimi barlıq ilimlerin` baslı tarawları menen belgili da`rejede baylanıslı boladı. Basqa ilimlerin` tabıslarınan paydalana otırıp, til bilimi rawajlanıp baradı.Til bilimi ba`rinen de burın ayırıqsha ja'miyetlik ilimler menen tıg`ız baylanıslı boladı.O`ytkeni til bilimi tilge ja'miyetlik qubılıs sıpatında,ja'miyet ag`zalarınin` pikir alıswı,qarım-qatnas jasaw quralı retinde qaraydı.

Til biliminin` basqa ayırım ilimler menen baylanıswına ayırıqsha toqtap o`temiz.

En` aldı menen til bilimi a`debiyat tanıw ilimi menen onın` baslı tarawları bolg`an a`debiyat teoriiyası,a`debiyat tariyxı,a`debiyat kritikası menen tıg`ız baylanıslı boladı. Til bilimi menen a`debiyat tanıw ilimleri filologiya ilimin quraydı. Olar ekewi a`yyemnen bir-biri menen baylanıslı bolıp,olardı bir ilim-filologiya ilimi dep esaplag`an. Əyyemgi Gretsiyada filologiya termini ha`zirgi ma`nisin an`latpag`an.Əyyemgi greklerde filolog dep til bilimi,onın` grammatika tarawı menen shug`ıllanıwshı-grammatist ma`nisin an`latqan.Al filolog ha`m grammatist tu`siniklerinin` ayırılıp shıg`ıwı ha`m olardıń qarama-qarsı qoyılıwı a`yyemgi Rimde payda bolıp,filolog degennen a`debiy forma menen a`debiy mazmundı izertlewshı,grammatist degennen tildin` grammatikasın, orfografiyasın ha`m fonetikasın izertlewshı tu`sinildi.XV-XVI a`sirlerde, yag`nıy oyanıw da`wirinde klassikalıq filologiya payda bolıp,onda tek til ha`m a`debiyat emes,al sonın` menen birge filosofiya,tariyx,huqıq tanıw,din tanıw usag`an ilimlerdi de o`z ishine ja`mlestirdi. Al XIX a`sirge kelgende filologiya qaytadan o`z quramına tek til bilimi menen a`debiyat tanıw ilimlerin qamtıytug`ın boldı.

Til bilimi menen a`debiyat tanıw ilimlerinin u`lken bir ilimge ja`mlestirip,filologiya¹ dep atalıwınin` o`zi tosınnan bolg`an emes. Shınında da ol ilimler og`ada tıg`ız baylanıslı. Til bilimi menen a`debiyat tanıw ilimlerinin` baylanısı stilistika,a`debiy tildin` tariyxı,ko`rkem a`debiyatın` tili sıyaqlı til bilimi tarawlarında ayırıqsha ayqın ko`rinedi.Sonın` menen birge ko`rkem tekstti izertlew usılları boyınsha tilshı(lingvist) menen a`debiyatshı ayırılıp turadı. a`debiyatshı tilge ko`rkem formanin` ju`zege shıg`arıwshısı,so`z retinde qaraydı:tilshı tilge

¹ Филология грекше **fileo**-сүйемен, **logos**-сөз деген сөзлериниң биригиуинен жасалған.

(ko'rkem tekstke)avtordın so'ylew xızmetlerinin` na'tiyjesinde oyduń ju'zege shıg'arılıwı,tıl normasının` a'melge asırılıwı retinde qaraydı. Ko'rkem a'debiyat tanıw iliminin` tiykarg'ı izertlew ob'ektisi bolıwı,al ko'rkem a'debiyattın` en tiykarg'ı ha'm birinshi elementi xızmetin tildin` atqarıwının` o'zi til bilimi menen a'debiyat tanıw iliminin` tıg'ız baylanıslı ekenligin ko'rsedi.

Til bilimi xalıqlardıń tariyxıy izertleytug`ın ilim bolg`an tariyxıy ilimi menen tıg'ız baylanıslı boladı.Ulıwma insan tilinin` payda bolıwı menen tildin` kelip shıg'ıwı jo`ninde so`z etkende,tillik qubılıslardıń o`zgeriske ushıraw sebeplerin anıqlawda til bilimi tariyx ilimine su'yenedi.Kerisinshe tariyx ilimi de til biliminin` jetiskenshiliklerin` paydalanadı. Til tariyxı sol tildi payda etiwshi ha'm alıp ju'riwshi (qollanıwshı)xalıqtın` tariyxının` ayırıqsha bir ko`rinisi bolıp tabıladı. Sonlıqtan da belgili bir xalıqtın` tilin izertlegende sol tilde so'ylewshi xalıqtın` tariyxın onı bo`lek qarawg`a bolmaydı.Tariyx ilimi de xalıqtın tariyxın izertleude tillik qubılıslardıń tu`rli tariyxıy da`wirlerde o`zgerislerge ushırawın esapqa almawı mu`mkin emes. Xalıqlardıń kelip shıg'ıwın (etnegenezin),olardıń ma`deniyatının` o`siwin ha'm tutas ja`miyettin` rawajlanıwın tu`rli tariyxıy basqıshlarga izertleude,xalıqlardıń o`z-ara baylanısın, bir-birine ta`sirin anıqlawda tariyx ilimi so`zsiz til biliminin` jetiskenliklerine su'yenedi.

Til bilimi tariyx iliminin` baslı tarawları bolg`an etnografiya,arxeologiya menen tıg'ız baylanıslı boladı.Ha`zirgi til usı qa`lpine kelgenshe og`ada uzaq rawajlanıw da`wirlerin` basınan keshirgen.Ha`zirgi ko`pshilik tillik qubılıslar menen birlikler og`ada erte zamanlardan berli tilde o`mir su`rip kiyatırg`an bolıwı so`zsiz.Bul jag`day xalıqlardıń a`yyemgi da`wirlerdegi tariyxın tu`rli qazılma materiallar menen tastıyıqlap otırıp izertleytug`ın arxeologiya ilimi menen,xalıqlardıń turmısı menen u`rip-a`detin,da`stu`rlerin` izertleytug`ın etnografiya ilimi menen til biliminin` baylanıslı ekenin an`latadı. Tildin` dialektlik qatlamın anıqlawda etnografiyalıq mag`lıwmatlar og`ada a`hmiyetli xızmet atqa-radı. Dialektlik so`zlikler du`ziwde ha'm sol tiykarda tildin` dialektlik-ariallıq kartasın jaratıwda etnografiya til bilimine ja`rdem beredi. Ayırıqsha til biliminin` u`lken bir tarawı bolg`an til tariyxına qatnaslı ma`selelerdi izertleude arxeologiya ha'm entografiya mag`lıwmatları og`ada a`hmiyetli. Sonday-aq til biliminin` tag`ı da bir tarawı etnolingvistika bolıp,ol ilimi xalıqtın` tilin sol tildi alıp ju'riwshi,onı qollanıwshı xalıqtın` ma`deniyatın` ha'm ko'rkem o`neri menen tıg'ız baylanısta izertleydi.

Til bilimi basqa ilimler sıyaqlı filosofiyalıq ilimler menen,sonın` ishinde ayırıqsha dialektika ha'm logika ilimleri menen tıg'ız baylanıslı boladı. Filosofiya ilimi en` aldı menen ha`r bir jeke ilimdi izertlew usılları menen ta`miyenlewshi,metodologiyalıq jaqtan bag`darlawshı retinde xızmet etedi. Basqa ilimler sıyaqlı til bilimi filosofiyanı metodologiyalıq jaqtan esapqa aladı. Sonın` menen birge filosofiyanın` da, til biliminin` de ko`plegen ortaқ izertleytug`ın ma`seleleri bar.

Ta`biyat ha'm ja`miyet qubılısların dilektikalıq materializm tiykarında tu`sinetug`ın bolsaq,onda barlıq qubılıslardı,sonın` ishinde tillik qubılıslardı da o`zgeriske ha`rekette, rawajlanıwda dep esaplawımız kerek ha'm olar o`z-ara mudamı baylanısta boladı dep sanawımız za`ru`r. Sonda g`ana til biliminin` ilimiy juwmaqları menen anıqlamaları durıs ha'm tiykarlı boladı.

Dialektikalıq kategoriyalar bolg`an sebep ha'm na`tiyje,mu`mkinlik ha'm haqıyqatlıq,ulıwma ha'm jeke ja`ne olardıń o`z-ara qarım-qatnası ma`selelerin` materialistik ko`z qarastan tu`siniw til biliminin` ha'm onın` tarawlarınin` baslı mashqalaların` ilimiy tiykarda durıs tu`siniwdi ta`miyin etedi.

Adamnıń oylawınin` til arqalı ju`zege shıg'ıp bekkemleniwı, insan o`zin qorshag`an ortaqlıqtı tanıp biliwi ha'm payda bolg`an tu`siniklerdi so`z tu`rinde tilde sa`wlelendiriwı t.b. usag`an usag`an ma`seleler filosofiyalıq jaqtan ilimiy tiykarda da`liylense g`ana til bilimi durıs yol menen rawajlana aladı.

Til biliminin` teoriyalıq tarawı bolg`an ulıwma til bilimi ja`ne filosofiya iliminin` tarawı bolg`an til filosofiyası izertleytug`ın ulıwmalıq ortaқ mashqalalarına iye boladı. Ma`selen,so`z ha'm ol bildiretug`ın zat arasındag`ı baylanıs,til ha'm oylawdın` o`z-ara qarım-qatnası t.b. mashqalalar-ulıwma til bilimine de,til filosofiyasına da ten`dey tiyisli mashqalalar.

Sunday-aq filosofiya mazmun menen formanı dialektikalıq birlikte boladı dep esaplasa, til bilimi de bul jag`daydı bassılıqqa aladı. Filosofiyalıq jaqtan mazmunın jasawı ushın belgili bir formag`a iye bolıwı tiyis. Til biliminde de belgili bir forma sog`an sa`ykes mazmundı an`latadı. Buni en` aldı menen so`zdin` seslik-akustikalıq ko`rinisi (forması) menen ol bilidiretug`ın ma`nisi(mazmun) ortasındaǵı qatnastan anıq ko`riwge boladı.

Til bilimi logika ilimi menen tıǵız baylanıslı boladı. Logika insan oylawı ha`m onın` nızamları haqqındaǵı ilim. Al oylaw bolsa, til arqalı ju`zege shıǵadı. Ol so`z ha`m ga`p tu`rinde materiallıq seslik ko`riniske iye bola otırıp, ha`m mege tu`sinikli sıpatqa enedi.

Til biliminde oylawg`a dıqqat awdarılǵanda en` aldı menen onı sa`ykes tillik birlikler menen nızamlarg`a qarım-qatnasına kewil bo`linedi. Ma`selen, oylawdın` birlikleri bolg`an ug`ım menen pikir ha`m sa`ykes tillik birlikler bolg`an so`z benen ga`p ortasındaǵı baylanısqa til biliminde u`lken dıqqat awdarıladı. Anıǵıraq aytqanda, ug`ım ha`m so`z, pikir ha`m ga`p bir-birine tıǵız baylanıslı bolg`an logika (ug`ım, pikir) ha`m lingvistikalıq (so`z, ga`p) tiykarg`ı birlikler bolıp tabıladı. Birak so`z benen ug`ım, ga`p penen pikir teppe-ten` kategoriyalar menen birlikler emesligin de esten shıǵarmaw kerek.

Olardıń ayırmasılıǵı bolqanlıqtan da so`z benen ga`p lingvistikalıq, ug`ım menen pikir logikalıq kategoriyalar dep esaplanadı. Tillik qubılıslar menen nızamlılıqlar miliylik, jeke xalıqlıq sıpatqa iye bolsa, oylaw ha`m onın` nızamlılıqları ulıwma adamzatlıq boladı. Sonlıqtan bir ug`ım yamasa bir tu`sinik ha`r tu`rli tillerde ha`r qıylı usıllar menen an`latıladı. Bul tildin` milletlik, al oylawdın` internatsionalıq sıpatqa iye bolatug`ının ko`rsetedi. Til biliminin` tariyxında logikalıq ha`m grammatikalıq kategoriyalardı ten`lestirip, barlıq ha`m universal` yamasa logikalıq grammatika do`retiwdin` ta`reptarları da boldı. Bug`an mısıl retinde XV88 a`sirde Frantsiyada payda bolg`an grammatikanı atap ko`rsetiwge boladı. Grammatika teoriyası tariyxındaǵı bul bag`ıt eki ilimdi til bilimi ha`m logika birlestire otırıp, adamzat tilinin` ha`mmesine ten`dey bolg`an birden bir grammatika (universal`-ratsonal` grammatika) do`retiwge umtılıw menen ilimde belgili.

Til bilimi psixologiyalıq ilimi menen baylanıslı boladı. Psixologiya ilimi adamdaǵı psixikalıq qubılıslardı izertleydi. Adamnıń kewil-ku`yi, qabıllaw uqııbı, oy-sezimleri, minez-qulıq belgileri, erki ha`m t.b. Qa`siyetleri psixikalıq qubılıslar bolıp, ol belgilerdin` ko`pshiligi til arqalı ju`zege shıǵadı. Bir oydı (mazmundı) adamnıń psixikalıq jag`dayındaǵı o`zgerislerge baylanıslı ha`r tu`rli da`rejede bildiriw (tu`sindiriw) mu`mkin. Sunday-aq pikir bildiriwde adamnıń psixikalıq jag`dayına baylanıslı tillik birlikler tan`lap alınadı.

Til tek g`ana oydı bildiriw quralı xızmetin atqarıw menen sheklenbeydi, sonın menen birge ol adamnıń sezimlerinde an`latadı. Adam qarım-qatnas jasawda belgili bir oydı (mazmundı) an`latıp qoymastan, sonın` menen birge sol mazmundag`ı ta`nha` o`zinin` qatnasın da ha`m ko`z qarasında bildiredi. Bul jazba tilge qarag`anda da, a`sirese, awız eki so`ylew tillerinde de anıq seziledi. Ga`pler o`zlerinin` aytılw maqsetine qaray ha`r tu`rli boladı. Til biliminde ga`plerdi xabar, soraw, u`ndew, buyırq ga`pler dep bo`liw da`stu`rge aylang`an. Ol ga`plerdi aytıwda so`ylewshi o`zinin` ishki psixikalıq jag`dayları bolg`an tan`lanıw, su`yiniw, ku`yiniw, o`kiniw ha`m t.b. sıyaqlı keshirmeleleri tiykarg`ı mazmunga` qosa an`latadı. Solay etip psixologiyalıq lingvistikalıq qubılıslardı tu`siniwge ja`rdem beredi. Sonın` menen birge tilden tek g`ana psixikalıq qubılıslardı izlew, onın` tiykarg`ı qa`siyetleri bolgan qarım-qatnas jasaw quralı xızmetin atqarıwına, oydı ju`zege shıǵarıwshı ekenligine dıqqat awdarmaw qa`te.

Til bilimi geografiya ilimi menen baylanıslı boladı. Bul baylanıs a`sirese lingvistikalıq geografiya, toponimika ha`m dialektologiya ilimlerinden ayqın ko`rinedi. Tildin` fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qubılıslarının` taralıw o`risin anıqlaw, qaysı soramlarda (territoriyada) qanday tillik qubılıslardıń jumalıwın ko`rsetiw til bilimi ushın da, geografiya ilimi ushın da u`lken a`hmiyetke iye. Tildin` dialektlik quramı anıqlag`anda g`ana onın` dialektlik kartası du`ziledi. Ayırım tillerdin` lingvistikalıq atlası jasaldı degen so`z tillik qubılıslardıń taralıw shegarası (izogloss) anıqlandı degendi an`latadı. Lingvistikalıq atlas bir

tillik ha'm ko'p tillik bioladi. Ko'p tillik atlas negizinen tuwısqan tillerdin` faktleri tiykarında du`ziledi.

Til bilimi menen geografiya iliminin` shegarasındag`ı tag`ı bir ilim **t o p o n i m i k a**¹ bolıp tabıladı. Bul ilim geografiyalıq atamaları izertleydi. bizge ma`lim, ko`pshilik geografiyalıq atamalar uzaq da`wirlerdin` esteligi. Sonlıqtan til tariyxı ushın topopnimikanın` a`hmiyeti og`ada ullı.

Til bilimi ja`miyetlik (sotsiallık) ilimlerden tısqarı barlıq tiykarğ`ı ta`biyat ilimleri menen de baylanıslı. Til bilimi ayırıqsha fiziologiyalıq, fizika, meditsina, matematika usag`an fundamental` ilimler menen tıg`ız baylanıslı boladı. To`mende olarg`a bo`lek-bo`lek qısqasha tu`sinik beriledi.

Til bilimi fiziologiya menen, onın` ayırıqsha bir tarawı-adamınn` anatomiyası menen baylanıslı. til qanshelli ja`miyetlik qubılıs bolg`anı menen ba`ri bir adam organizminin`, anıg`ırag`ı so`ylew ag`zalarınn` xızmeti tikarında ju`zege shıg`adı. So`ylew ag`zaları eki ilim ta`repinen-fiziologiya ha'm til bilimi ta`repinen izertlenedi. Əlbette, ekewi eki maqsetti go`zleydi.

Fiziologiya ilimi so`ylew ag`zalarına adamınn` biologiyalıq jaqtan tirishilik etiwın ta`miyinlewshi adam mu`sheleri retinde qaraydı: o`kpe-qandı kislorod penen u`ziliksiz ta`miyenlewshi, murın boslıg`ı a`dette dem alıwdı ha'm shıg`arıwdı ta`miyenlewshi, awız boslıg`ı ha'm ondag`ı ag`zalar awqatlıq zatlarg`a qolaylastırıw xızmetin atqarıwshi ha'm t.b. Til bilimi so`ylew ag`zalarına adamınn` so`ylewin ta`miyinlewshi mu`sheler retinde qaraydı: o`kpe so`ylewdi hawa ag`ımı menen ta`mi-yinlewshi, awız ha'm murın boslıqları so`ylewde jan`g`ırıq xızmetin atqarıwshi, awızdag`ı so`ylew ag`zaları tilde seslik o`zgesheliklerdi payda etiwshi ha'm t.b. Esitiw ag`zaları da adamınn` mu`sheleri retinde fiziologiyada da, til biliminde de izertlenedi. Anıg`ırag`ı, so`ylew ha'm esitiw ag`zalarına sıpatlama beriwde, olardınn` xızmetin tu`sindiriwde til bilimi fiziologiya iliminin` jetiskenliklerine su`yenedi. til biliminin` ayırıqsha fonetika tarawı fiziologiya menen tıg`ız baylanıslı boladı. Seslerdin` artikulyatsiyasın anıqlawda fonetika ilimi adam mu`shelerin, olardınn` qurılısın izertlewshi ilim bolg`an fiziologiyannın` tabıslarına tiykarlanadı. Fonetikada fiziologiya iliminde jumsalatuğ`ın terminler menen tu`sinikler jumsaladı.

Til biliminin` fonetika tarawı fizika iliminin` ayırıqsha bir tarawı bolg`an akustika menen tıg`ız baylanıslı. Akustika ta`biyattag`ı tolıp atırg`an seslerdi, sonın` bir ko`rinisi bolg`an til seslerin, til seslerinin` esitiliuin, izertleydi. Akustika seslerdin` payda bolıw, taralıw, esitiliw teoriyasın so`z etedi ha'm seslerge ta`n beligilerdi anıqlaydı. ses ırg`ag`ın, ses ku`shin, ses tembrin, seslerdin` sozımlılıwın ha'm t.b. qa`siyetlerin anıqlaw arqalı seslerdin` akustikalıq sıpatlaması beriledi. Til sesleri ton ha'm shawqımınn` qatnası arqalı jasaladı. Sonday-aq awız, murın ha'm jutqınshaq boslıqları jan`g`ırıq (rezonator)xızmetin atqara otırıp seslerge akustikalıq jaqtan tu`r beredi. Mine, bul aytilg`anlar akustika ha'm fonetika ilimlerinin` tabıslarına su`yengen halda tu`sindiriledi. Fonetika da akustika iliminde jumsalatuğ`ın terminler menen tu`sinikler qollanıladı.

Til bilimi meditsina ilimi menen baylanıslı boladı. Til bilimi a`dette deni saw mu`shelerdin` (so`ylew ag`zalarınn`) xızmetine tiykarlanıp tillik qubılıslarg`a sıpatlasa beredi. so`ylewdi a`melge asıratuğ`ın bas miyi, joqarı nerv` sisteması, so`ylew ha'm esitiw ag`zaları tu`rli sırtqı yamasa ishki ta`sirler arqalı zaqımla-nıwı, keselleniwi mu`mkin. So`ylewdi a`melge asıratuğ`ın adam mu`shelerinin` sawlıg`ın tekseretug`ın ha'm emleytuğ`ın meditsina iliminin` tarawları bolg`an psixiatriya, logopediya, defektologiya ilimlerinin` jetiskenlikleri de til bilimi ushın a`hmiyetli. Tu`rli sebepler menen adamınn` so`ylewi yamasa esitiwinin` a`dettegi jag`daydan o`zgeriwi, so`ylewdin` buzılıwı (afaziya), geren`, gu`n` adamlardı emlew ma`seleleri meditsinalıq ilimlerin` mashqalaları bolıw menen birge til bilimine de olardınn` qatnası bar.

¹ топонимика сөзи грекше **topos**- жер, **онoма**-ат сөзиниң биригиуинен жасалған.

Til bilimi matematika ilimi menen baylanıslı boladı. Bul ilimlerin baylanısı tillik qubılıslardı izertlewde matematikalıq metodlardı qollanıwda, sonday-aq awdarma ma`selelerinde ayırıqsha ko`zge tu`sedi. Tildi matematikalıq metodlar tiykarında izertleytuğın ayırıqsha bir taraw bolg`an matematikalıq lingvistika matematika ha`m til biliminin` qatnasında payda bolg`an ilim.

XX a`sirdin` ortalariına kelip, texnikalıq ilimlerin` rawajlanıwı menen, ayırıqsha, elektronika, avtomatika, telemexanika ilimlerin` jetiskenlikleri tiykarında og`ada quramalı elektron esaplaw mashinalarınin` do`retiliwi kibernetika iliminin` tez pa`t penen o`siwine alıp keldi. Kibernetika¹ iliminin` o`zi matematika, fizika, fiziologiya, psixologiya, til bilimi ha`m t.b. ilimlerin` baylanısında, solardıń tabısları na`tiyjesinde, sol ilimlerin` sintezi retinde payda bolg`an keleshegi og`ada zor jan`a ilim tarawı bolıp tabıladı. Kibernetika o`z gezeginde basqa ilimlerin`, sonın` ishinde til biliminin` rawajlanıwına ken jol ashıp beredi.

Kibernetikanın` u`lken tabısı jetiliske ha`zirgi zaman elektron esaplaw mashinalarınin` do`retiliwi menen tıg`ız baylanıslı. Elektron-esaplaw mashinaları adam miyinin` xızmetine jaqın xızmetti atqara alatug`ında etip jasalg`an. Ol bir sekund ishinde bir neshe min` matematikalıq a`mellerdi orınlaydı. Elektron esaplaw mashinaları eki tillik yamasa ko`p tillik awdarma jasaw xızmetin atqara aladı. Solay etip til bilimi menen kibernetikanın` elektron-esaplaw mashinalarınin` xızmetinen anıq ko`rinedi.

Til qarım-qatnas jasaw, xabarlaw (xabar beriw, xabar alıw) xızmetlerin atqaratug`ınılıg`ı belgili. Kibernetikada da xabarlaw, mag`lıwmat beriw degen tu`sinikler qollanıladı.

Biraq kibernetikadag`ı xabarlaw ken` ma`nide-esitiw, ko`riw, iyis seziw, da`m seziw ma`nilerinde tu`siniledi. Sırtqı du`n`ya haqqında tu`sinik beretug`ın barlıq seziw ag`zaları (sonın` ishindegi tildegi esitiw ha`m so`ylew ag`zaları) arqalı qabıllanatuğın yamasa taralatug`ın mag`lıwmatlar til bilimi ushın da, kibernetika ushın da birdey a`hmiyetli mag`lıwmatlar bolıp esaplanadı.

Til bilimi s e m i o t i k a¹ ilimi menen de baylanıslı boladı. Til tan`balar sistemasına kiredi. Al pu`tkil tan`balardıń teoriyalıq ta`repi semiotika iliminde so`z etiledi. Semiotika turmıstın` barlıq tarawlarında qollanılatug`ın (Morze a`lipbesi jol qatnasında jumsalatuğın tan`balar sisteması, tu`rli sistemadag`ı jazıwlar ha`m shifrlardıń ha`r qıylı usılları, a`skeriy flot islerinde jumsalatuğın tan`balar sisteması, tu`rli kartalar ha`m olardı du`ziw jolları ha`m t.b.) tan`balar sistemasın izertleydi. Semiotika til de ko`plegen tan`balar sistemasına salıstırıp qarag`anda da u`lken ayırıqshalıqlarına, sheksiz ken` mu`mkinshiliklerine iye boladı. Tildin` tan`balıq sıpatı joninde so`z bolg`anda bul ma`selege ken`irek toqtaladı.

Juwmaqlap aytqanda, til qarım-qatnas jasaw quralı retinde insan turmısınin` barlıq ta`replerinde jumsalatuğın bolg`anlıqtan, ja`miyetlik o`mir su`riwiniń tiykarı sha`rti sıpatında barlıq ja`miyetlik ilimler menen tıg`ız baylanıslı boladı. Sonday-aq til janlı adam mu`shelerinin` xızmetinin` na`tiyjesi retinde so`ylew, esitiw, este saqlaw ha`m t.b. og`ada quramalı ma`selelerdi sheshiwde ko`plegen ta`biyat tanıw ilimleri menen de baylanıslı boladı.

TİLLERDİN` MUG`DARI

Jer sharında tillerdin` qansha ekeni elege shekem anıq emes. Bunın` baslı sebebi qanday belgiler tiykarında onı ayırıqsha til dep esaplaymız degen sorawg`a juwap bir qıylı emes. O`z aldına ayırıqsha til me yamasa basqa tildin` dialekt ko`rinisi me? degen sorawg`a juwap beriw de tap usınin` menen sabaqlas. Bir topar alımlar bir tildi ayırıqsha til retinde tanıp, onı o`z aldına til sıpatında du`n`ya tilleri qatarına qossa, tap sol tildi ekinshi topar alımları o`z aldına g`a`rezsiz til emes, al basqa bir tildin` dialekti dep da`lilleydi. Usınin` saldarınan du`n`ya tillerinin` anıq sanı shıqpaydı. Solayda a`debiyatlarda du`n`ya tillerinin sanı 2500-

¹ Кибернетика грекше **kubernetio** – «басқараман» дегенди билдиреди.

¹ Семиотика- грекше **sema**-таңба сөзинен жасалған.

3000 aralıg`ında bolıwı kerek degen shamalau ko`birek keltiriledi. Sonday-aq 1971-jılı İspaniyada til bilimi boyınsha o`tkerilgen Kongresste dun`yada 1976 til bar degen anıq san da keltirildi.

Buring`ı SSSR aymag`ında tillerdin` sanı da anın` ayılmag`an edi. Sol da`wirdegi SSSR ilimler Akademiyasının` til bilimi institutının` mag`lıwmatları tiykarında 128-132 aralıg`ında tiller bar degen shamalawdın` keltiriliwi bug`an mısıl bola aladı.

Tillerdin` sanının` anıq bolmawının` tag`ı da bir tiykarg`ı sebebi - du`n`ya tilleri ele ha`r ta`repleme tolıq izertlenbegen bolıwı mu`mkin. Tillik ayırmashılıq penen dialektlik ayırmashılıqtın` jeterli anıqlanbawı da bug`an sebep boladı. Usın` menen birge ha`r tu`rli etnikalıq toplamlardın` bir tilde yamasa o`z ara ju`da` jaqın bolg`an tillerde so`ylewi mu`mkin. Bug`an kabardinler menen cherkesslerdin` eki tu`rli xalıq bolıwına qaramastan kabardin-cherkess degen bir tilde so`ylewin, karachay menen balkarlardın`,inglisler menen amerikalardın` ha`r tu`rli xalıq bolg`anı menen olardın` da orta q tilde so`ylewlerin mısıl retinde ko`rsetiw mu`mkin. Kerisinshe,bir xalıqtın` o`zinin` eki tu`rli tilde-komi-zryan,komi-peri tillerinde soyleydi,morvalılar erza-mordva,moksha-mordva degen tillerde so`yleydi.

Du`n`yadag`ı tiller grammatikalıq qurılısı menen so`zlik quramı boyınsha da, qollanıwshılar sanı jag`nan da,rawajlanıw da`rejesi menen izertleniw jag`dayı ta`repinen de olar og`ada ko`p tu`rli bolıp keledi. Ayırım tiller og`ada erte zamanlardan berli belgili ha`m o`zinin` a`debiy tiline,jazıwına iye,al geypara tiller jan`a g`ana belgili bolıp atır ha`m jazıwı ele tolıq qa`liplespegen,geybir tillerde og`ada ko`p sandag`ı adamlar (ju`zlegen million),al gey bir tillerde og`ada az sandag`ı adamlar (bir neshe mın`) so`yleydi,geypara tiller ma`mleketlik til bolsa,al ayırım tiller milletler aralıq yamasa xalıqaralıq tiller bolıp sanaladı.

Du`n`ya tilleri ortasındag`ı ayırmashılıq ha`m ko`p tu`rlilikti ko`riw menen birge olar ortasındag`ı tolıp atırg`an orta q qa`siyetlerdin` de bolatug`ınıg`ında umıtpaw kerek.Sebebi barlıq tiller de seslik til bolıp sanaladı. Al til sesleri adam mu`shelerinin` (so`ylew ag`zalarının`)xızmeti na`tiyjesinde ju`zege shıg`adı. So`ylew ag`zalarının` du`zilisi barlıq tiller o`zinin` ko`plegen ulıwmalıq ha`m orta q ko`plegen nızamlılıqlarına iye boladı. Solay etip,du`n`yada mın`lag`an tillerdin` bolıwına qaramastan,biz «tiller»haqqında emes,sonın menen birge pu`t-kil adamzat «tili»haqqında da so`z etemiz. Tiller ortasında og`ada ko`p ayırmashılıqlardın` bolıwına qaramastan,olar en` baslı ma`seleler boyınsha orta q ulıwmalıq qa`siyetlerge de iye boladı.

Juwmaqlap aytqanda tillerdin` mug`darı jo`ninde mag`lıwmatlar belgili da`rejede sha`rtlilik sıpatqa iye bolıp,bunı du`n`ya (tillerinin` mug`darın)pu`tkilley anıq san menen atap ko`rsetiw ha`zirshe mu`mkin emes.

TİL HA`M BASQA DA QATNAS QURALLARI

Til arqalı ha`m tilsiz qarım-qatnas jasaw tek adamg`a g`ana ta`n qa`siyet bolsa,ol tilsiz qatnas jasaw barlıq maqluqlarg`a ta`n qa`siyet bolıp tabıladı.

Adamlardın` til arqalı pikir alısıwı,birin biri tu`siniui,qarım-qatnas jasawı menen haywanatlardın` tuwma instinkti arqalı qarım-qatnas jasawı ortasında usashılıqlardın` bolatug`ınıg`ın biykarlawg`a bolmaydı. Bularđın` ekewinde de,yag`nıy adamlardın` da,basqa maqluqlardın` da o`z ishinde bir-biri menen qarım-qatnasında «anlatıwshılıq»ha`m «mazmunlık»qa`siyetleri saqlanıp qalsa da,ba`ri bir olarda tu`p-tamırınan sapalıq o`zgeshelik,u`lken ayırmashılıq boladı.Haywanat du`n`yasındag`ı qatnas tiykarınan tuwma,a`wladtan a`wladqa o`tip otırıratug`ın na`sillik qubılıs bolsa,adamlar ortasındag`ı qatnas,pikir alısıwı,so`ylesiw-bul onnan pu`tkilley basqasha,og`ada quramalı,seslik yamasa tan`balıq ko`riniste (ha`rip arqalı) a`melge asatug`ın,na`sillik emes,al teren` ja`miyetlik qubılıs bolıp tabıladı.

Haywanat du'n`yasındag`ı qatnastın` na`sillik bolatug`ının da`lilleytug`ın ko`p g`ana misallardı keltiriw mu`mkin. Ondag`ı qatnas xer saparı belgili bir jag`dayda belgili bir sebepler na`tiyjesinde a`melge asadı. Ma`selen,bir haywan sırttan tuwg`an qa`wipti seze otırıp, instinkt arqalı og`an juwap retinde qıshqırıp dawıs shıg`aradı. Solay etip do`nıp kiyatırg`an qa`wip haqqında o`zinin` basqa padalaslarına xabar beredi. O`z gezeginde onı esitken basqa haywanlar da sezikenip,qa`wipten saqlanıwdın` ilajın ko`re baslaydı. Mine,usınday jag`dayda xabar beriwshi maqluqtın` da, xabardı qabıllawshının` da bergen reaksiyası akademik I.P.Pavlovtn` (1949-1936) «birinshi signal sisteması» dep atalatug`ın tu`sinigine tuwra keledi. I.P.Pavlovtn` ta`liymatı boyınsha a`dette birinshi signal sisteması barlıq maqluqtın` (sonın` ishinde adamnın` da) sırtqı qozdırwshı ta`sirge bergen sa`ykes juwabı bolıp tabıladı. Tillik qatnas I.P.Pavlovtn` da`lillewi boyınsha ekinshi signal sistemasına jatadı ha`m ol tek adamzatqa g`ana ta`n qa`siyet boladı. Tillik qatnas sol tildi paydalanıwshı adamlardıń tuwma (na`sillik) emes,al udayı bilimdi iyelep barıwına,belgili bir tildi stixiyalı yamasa sanalı tu`rde o`zlestiriwine tiykarlanadı. Mudamı emes, al tek ayırım jag`-daylarda g`ana til arqalı pikir alısıw aldın ala jobalastırg`an sıpatqa iye bolıwı mu`mkin. En` baslısı, tillik qatnas tek g`ana tuwrıdan-tuwra bolatug`ın ta`sirge beriletug`ın faktordın` katnasınan tuwatug`ın pikirdi g`ana adam ayta aladı degendi an`latpaydı. Kerisinshe,onday faktorlar bolmasa da,adam so`ylew waqtında tilden paydalana otırıp,situatsiyadan pu`tkilley shıg`ıp ketken halda da`l so`ylew waqtında hesh qanday bolmag`an, o`tmish yamasa keleshek haqqında pikir ju`ritiwi, bir wakıya, qubılıs xem t.b. haqqında abstrakt juwmaqlar shıg`arıwı, boljawlar jasawı mu`mkin.Basqasha aytqanda so`ylewshi so`ylew waqtında hesh qanday aldın ala jobalastırılmag`an na`rseler jo`ninde abstrakt oylaw tiykarında esittirip qıyal su`re aladı.

Til arqalı xabarlawdın` mazmunı sheksiz ken` ha`m ko`p tu`rli. Adamnın` biliwi,o`zin qorshag`an du`n`yanı tanıwı qansheli sheksiz bolsa, til arqalı xabarlawdın` mazmunı da sonday sheksiz boladı. Sonday-aq til arqalı xabarlaw sapalıq jaqtan ayırıqsha xabarlaw bolıp, bul tek belgili bir fakttı yamasa sog`an baylanıslı bolg`an so`ylewshinin` emotsiyasın jay bildiriw emes, al ol fakt tuwralı pikir alısıw bolıp tabıladı.

Adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw quralı til dep saplanatug`ın bolsa,tilden de basqa sog`an usag`an qarım-qatnas jasawdın` tag`ı bir quralı boladı.Ol da bolsa,adamnın` erkinen tıs tu`rli emotsiyalıq jag`dayın an`latatug`ın ku`liw, julaw, tu`rli mimika ha`m keyin ala ha`r xalıqtın` turmısında qabil etilip ha`m qa`liplestirip ketken ha`r qıylı dene ha`reketleri (bastı tu`rli bag`ıtqa shayqaw, qoldı siltew ha`m t.b.)Bug`an so`ylew waqtında tu`rli jag`daylardın` sebebinen (qorqıw, quwanıw) eriksiz dawıs tembrinin o`zgeriwi, dawıstın` qaltırap shıg`ıwı,so`ylew tezliginin` o`zgeriwi ha`m t.b. jatadı.Kelip shıg`ıwı boyınsha qarım-qatnas jasawdın` bir tillik emes tu`ri seslik tilden a`lle qansha waqt burınıraқта payda bolg`an.Ha`tte bir adamnın` o`mirin alıp qarasaq ta qarım-qatnas jasawdın` bul tu`ri aldın payda bolatug`ının ko`remiz. Ma`selen,jas balanın` so`yley alıw uqıbının` qa`liplesiwinen burın en` da`slep onın` tillik emes qatnas jasaw qa`biletinin` (ku`liw,julaw ha`m t.b.) bolatug`ının an`laymız.

Gu`n`elek adamlardıń paydalanatug`ın «ilim»qatnas quralı bolg`an a`dettegi tilge tiykarlanadı.Biraq a`dettegi so`ylew tilinde an`latıw til sesleri arqalı bolsa, gu`n`elikler tilinde iske asadı. Solay etip til sesleri arqalı an`latıwdan endi ha`reketler arqalı an`latıwg`a ko`shiriledi.

Adamzat ja`miyeti rawajlanıuının ha`zirgi da`rejesinde oy-pikirdi bildiriwde qosımsha tu`rde ilim ha`m texnikanın` jetiskenlikleri ken qollanıladı. Bunday qosımsha tilge qon`ıraw ha`m gudok seslerinen baslap magnitofon, telefon, radio xem t.b.shekemgi qarım-qatnas jasawdın` texnikalıq quralları jatadı. Jazba qosımsha tilge belgili bir tilde jumsalatuğ`ın a`dettegi grafikalıq jazıwdan basqa jerdemshi til retinde jumsalatuğ`ın qol a`lipbe-daktilologiya ha`m noqatlı a`lipbe jatadı.

Bulardıń da`slepki (qol a`lipbe-gu`n`elekler ushın),son`g`ısı (noqatlı a`lipbe) soqırlar ushın altı noqattın` tu`rli kombinatsiya ja`rdeminde do`retilgen arnawlı a`lipbe 1829-jılı frantsuz alımı Lui Brayl` ta`repinen oylap tabılg`an edi.

Qosımsha til xızmetin Morze telegraf a`lipbesi,jol qa`deleri tan`baları, bayraq raketalar menen xabarlaw,sonday-aq

tu`rli ilim tarawlarında (matematika, ximiya xem t.b.) jumsalatug`ın qosımsha tan`balar menen formulalar atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda, pikir alısıw, so`ylesiw arqalı qarım-qatnas jasaw seslik tilge ta`n qa`siyet boladı dep esaplaw menen birge sg`an usag`an xızmetin atqara alatug`ın basqa da qurallardıń olatug`ının umıtpaw kerek.Biraq ol qural da hesh waqıtta seslik tildin` ornın tolıq basa almaydı

TİL JA`MIYETLİK QUBILIS SIPATINDA

Til-bul adamlar ortasında qarım-qatnas jasawdın` en` a`hmiyetli kuralı. bunday «qural»xızmetin til tek ja`miyette, ko`pshilik ortasında g`ana alısıp, bir-birin tu`sinowi ushın jumsaladı.So`ylesiw,pikir alısıw bir ja`miyetten jasawshılar ortasında g`ana boladı.Adam bar jerde til de boladı, adamzat ja`miyeti payda bolıwı menen bir waqıtta til de payda bolg`an. Ja`miyet bolmag`an jerde til, til bolmag`an jerde ja`miyet bolmaydı. Adamnıń,tildin`, ja`miyettin` payda bolıw da`wiri bir waqıttı o`z ishine qamtıydı. Sebebi olardıń birisiz ekinshisi bolıwı mumkin emes.Solay etip til ja`miyetlik qubilis bola otırıp,ol basqa barlıq ja`miyetlik qubılıslardan ayırılıp turadı. Til de basqa ja`miyetlik qubılıslar sıyaqlı ja`miyet ushın xızmet etedi.Sonın` menen birge tildin` ja`mi-yetlik xızmeti menen o`risi qa`legen basqa ja`miyetlik qubılıslardan sheksiz eken. Mine, bul jag`ınan til basqa barlıq ja`miyetlik qubılıslardan ayırılıp turadı.

Tildin` ja`miyetlik xızmetin sheksiz ken` ekenligi onın` adam o`mirinin` barlıq salaları menen tarawlarında, o`ndiriste, ilimnin` ha`mme shaqaplarında, texnikada h.t.b. sheklenbegen halda jumsalıwında ko`rinedi.Tilden basqa qa`legen ja`miyetlik qubılısları ja`miyet o`mirinin` tek bir sheklengen tarawına g`ana ta`n boladı,ha`m sog`an xızmet etedi.

Eger de bir ja`miyetlik du`zimdi bazis,al og`an xızmet qılatug`ın barlıq qubılıslardı (siyasat,ideologiya,ma`deniyat, ta`biyat,filosofiya,huqıq ha`m t.b)nadstoyka ja`ne ol klasslık boladı desek,tildi solardıń qaysısına jatqarıwg`a boladı degen sorawg`a ha`r tu`rli juwaplar berilip keledi.Birewler tildi de ja`miyetlik qubilis ekenin esapqa ala otırıp,basqa ja`miyetlik qubılıslar sıyaqlı baziske nadstoykalıq xızmet atqaradı,til de basqa ja`miyetlik qubılıslar sıyaqlı klasslıq boladı dep esaplanadı. Bunday teoriya Rossiyada 30-40 jılları N.Ya.Marr ha`m onın` ta`reptarları ta`repien quwatlandı ha`m bul ha`te teoriya til biliminin` nadurıs bag`darda rawajlanıwına alıp keldi.50-jıllardıń basında bul teoriya qaralandı ha`m tildin` basqa ja`miyetlik qubılıslarg`a usap baziske nadstoykalıq xızmet atqarmaytug`ınlıg`ı,tildin` klasslıq emes,al ulıwmalıq xalıqlıq bolatug`ınlıg`ı moyınladı.

Til ja`miyet ushın xızmet etkenlikten sol ja`miyet rawajlanıw menen birge rawajlanadı. ja`miyette bolg`an o`zgerisler,janalıqlar tilde de o`z ko`rinisin tabadı. Biraq ja`miyet o`zine ta`n rawajlanıw nızamlarına,al til o`zine ta`n bolg`an rawajlanıw nızamlarına iye boladı.Ol nızamlar sa`ykes kele bermeydi.Ma`selen,ja`miyet revolyutsiyalıq jol menen rawajlansa,bir ja`miyetlik du`zim ekinshi ja`miyetlik du`zim menen almasıp otırsa,ja`ne onın` rawajlanıwı awmalı-to`kpeleli sıpatta bolıp,a`ste-aqırın,ga` tez o`zgeriske ushırap tursa,til onday jol menen emes,al evolyutsiyalıq jol menen bir qa`lipte a`melge asadı.Bul rawajlanıw jolında til pu`tkilley o`zgerip,bir til ornına ekinshi bir tildin` keliwi talap etilmeydi.Ja`miyetlik du`zim o`zgeriwi menen onı qollap quwatlaytug`ın, sol ja`miyetlik du`zimnin` jasap turıwın ta`miyinleytug`ın, nadstoyka xızmet atqarıwshı barlıq ja`miyetlik qubılıslar (siyasat, ideologiya,ma`deniyat,huqıq ha`m t.b.)tu`p tamırınan o`zgeredi.olardıń jaqaları payda boladı.Al til ayırım o`zgerisleri menen buring`ı ja`miyetlik du`zimshede,jana ja`miyetlik du`zimge de teqdey xızmet ete beredi. Ja`miyetlik du`zim o`zgeriwi menen tildin` sapalıq jaqtan pu`tkilley o`zgerip ketiwi sha`rt emes.Sonın` menen birge til ja`miyette jasawshılar ushın ortaq bolmasa,onday ja`miyettin` o`mir su`riwi mu`mkin emes.Tu`rli klass wa`killeri bir ja`miyette jasaw ushın ortaq bir tilde bir-biri

menen qarım-qatnas jasawı sha`rt.Onısız ja`miyet jasay almaydı.Sonlıqtan da til klasslıq emes,al ulıwma xalıqlıq boladı. Durıs, tu`rli klass wa`killerinin` ayırıqshalıq belgileri tilde o`z sa`wlesin tabadı.Tu`rli klass wa`killerinin` ayırım tillik o`zgesheliklerinin` bolıwı olar pu`tkilley ha`r qıylı tildi qollanadı degendi an`latpaydı.Tu`rli klass wa`killiklerinin`, ka`sip iyelerinin` ayırıqshalıqlarına qapay tillik ayırıwshalıqlarının` bolıwın til ilimi biykarlamaydı. Kerisinshe, onday sotsiallıq, ka`siplik belgilerine qaray tillik o`zgesheliklerdin` bolıwın nızamlı qubılıs dep esaplaydı.

Tildin` ulıwma xalıqlıq bolıwı ba`rinen de burın onın` stukturalıq jaqtan birdey bolg`an bir tildi qollanıwınan ko`rinedi.Strukturalıq jaqtan tildin` bir tildi qollanıwınan ko`rinedi.Strukturalıq jaqtan tildin` bir pu`tinligi sol tilde so`ylewshilerdin` ha`mmesi ta`repinen ta`n alınadı ha`m bul olardın` ha`mmesin bir tilde so`ylewge ja`rdemlestiredi.Al tildin` ataratug`ın xızmeti jag`ıman,onı qollanıwshılardın` o`zgesheligine qaray tilde ayırmashılıqlar bola beredi.Solay etip tu`rli sotsiallıq toparlarg`a,ka`sipke,so`ylewshinin` bilim da`rejesine,jas o`zgesheligine,jınısına ha`m t.b. qaray paydalanıwda o`zgesheliklerinin` bolıwı so`zsiz.Biraq bul o`zgeshelikler ayırıqsha til da`rejesine shekem barıp jetpeydi.Usınday tildin` xızmeti jag`ıman o`zgeshelikleri «Tildi klasslıq boladı» degen tu`siniktin` payda bolıwına sebepshi bolg`an.Bul qa`teliktin` en` negizgi sebebi tildin` stukturası menen onın` xızmeti ortasındag`ı ayırmashılıqtı esapqa alamawdan,olardın` ekewin birdey dep qarawdan bolsa kerek.

Ja`miyettegi sotsiallıq toparlar menen klasslar,ka`sip iyeleri ha`m t.b.lar stukturalıq jaqtan bir pu`tin bolg`an tilden o`zlerinin` talabına,tilegine ha`m keregine qaray paydalanadı.Bunday talapqa tiykarlana otırıp til stukturalıq jaqtan o`zgeriske ushıramag`an menen ol xızmeti jag`ıman o`zgeriske ushıraydı. Ma`selen, balıqshılardın` til menen paxtakeshlerdin` tilinde stukturalıq jaqtan parqı bolmag`anı menen ayırım so`zlerdin` qollanılg`ı jag`ıman,yag`nıy tildin` xızmeti boyınsha ol qatan` sistemada o`zinin` nızamlılıqlarına tiykarlang`an halda o`mir su`redi.Til ha`m onın` birliklerinen sol tilde so`ylewshiler o`z imkaniyatı menen uqıbına qaray paydalana otıradı.Til birliklerinin` qatan` nızamlılıqlar tiykarında qarım-qatnasqa tu`siwi,ha`reketke keliwi,ju`zege shig`ıwı so`ylew arqalı boladı.Basqasha aytqanda so`ylew tildin` jasawın,o`mir su`riwin ta`miyinleydi.Til so`ylewge kerekli bolg`an barlıq materiallardın` jıyıntıg`ı.tildi ushan ten`iz desek,so`ylewshini kishkene qayıqqa ten`ewge boladı.O`zinin` so`ylewinde tilden kemenin` qalay paydalana alıwı tu`rli sebeplerge baylanıslı boladı.So`ylewshinin` bilimi, o`risi, sheberligi, ta`jiriyesi,talantı ha`m t.b. qa`siyetleri tilden paydalanıwda baslı orınlardı tutadı.

Til ha`m so`ylew tu`siniklerinin` ortasında shegara belgilep,olardın` ayırmashılıqlarının` bolatug`ınlıg`ın birinshi ret ko`rsetip bergeni ko`rnekli shveytsarlı alım Ferdinan de Sossyur boldı.Onnan keyin bul ma`sele basqa alımlar ta`repinen teren`irek izlertlendi.So`ylew dep son`g`ı da`wirde awızsha so`ylew de tu`siniletug`ın boldı.Sonın menen birge so`ylew degennen ken` ma`nide, «ishten so`ylew»esitirip so`ylemey-aq o`zinshe til birlikleri ja`rdeminde oylaw da tu`siniledi.

Adamnın` so`ylew iskerligi so`ylew aktı arqalı ko`rinedi.So`ylew aktı bul eki ta`repli qubılıs bolıp tabıladı.Birinshisi-aytıw: ekinshisi-qabıl etiw menen esitkende tu`siniw.So`ylewdin` jazba tu`rinde so`ylew aktı sa`ykes jazıwdı ha`m oqıwdı o`z ishine qamtıydı.

So`ylew aktı arqalı tekst du`ziledi.tekst degennen a`dette qag`azg`a ga`p yamasa ga`pler tu`rinde jazılg`an do`retpe aqlanadı.Biraq til iliminde tekst ken` ma`nide tu`siniliwi talap etiledi. birew ta`repinen jazılg`an xat yamasa shig`arma da,awızsha aytılg`an pikir de tekst bola aladı. Sonday-aq tekst tek bir yamasa bir neshe ga`pten quralg`an kishi de,tutas gu`rrin`,`povest`,` poema,roman tu`rindegi u`lken de bola beredi.Ha`tteki ishten so`ylew arqalı da tekst do`retiledi.Til bilimi ushın do`retilgen barlıq tekstler de belgili da`rejede a`hmiyetke iye boladı.

Til biliminde til birliklerinin` sistemasın onın` quralları (invertar`lar),al til birliklerinin` o`z xızmetlerin` atqarıwdag`ı,yag`nıy ha`r qaysısı belgili bir mazmunga` iye bolg`an ga`pler do`retiwdegi qag`ıydalar sistemasın grammatika dep ataw qabıl etilgen. Bul eki sistema-til

birlikleri ha'm qag'ıydalar sisteması o'z-ara og'ada tıg'ız ha'm o'tlesip ketken baylanısta boladı. Usı eki sistemanın` birliginen til kelip shıg'adı.

Biz to'mendegi professor Yu.S.Maslov ta'repinen du`zilgen til menen so`ylewdin` ha'm olardın` ayırım ta`replerinin` oz-ara qarım-qatnasın an`latatug`ın sxemanı keltiriwdi maqul ko`rdik.

TİL HA'M JA'MIYET

Ja'miyetsiz til, tilsiz ja'miyet bolmaydı. Sonlıqtan tildi adamlapdın` ja'miyetlik o`mipinen bo`lek qapawg`a bolmaydı. Tidin` pawajlanıwı ja'miyet pawajlanıwı menene baylanısta g`ana izeptlewi tiyisli. Sonday-aq til jeke adamlapdın` puwxıy qa'siyetine ta`n psixologiyalıq qubılıs ta`emes. Olay bolg`anda ha`p bip adamnın` o`zinin` menshik tili bolıwı kepek, onda xalıq, millet tili bolmas edi. Sonlıqtanda til biologiyalıq ta, psixologiyalıq ta`emes, al ja'miyetlik qubılıs boladı eken.

Tildin` payda bolıwı tuwpalı a`yyemgi Gpetsiyada kelip shıqqan, XV88-XV888-a`sip oyshıllapı ta`epinen pawajlandıpılğ`an kelisim teopiyası da belgili da`pejede, tildin` ja'miyetlik xapektepin moyınlag`an. Til bilimi tapiyxında bul ma`selege baylanıslı ha`p qıylı ko`z qapaslap bap. Bipaz ilimpazlap tildin` ta`g`-dipin, ondag`ı o`gepislepdi ja'miyet tapiyxınan, onın` ekonomikalıq, siyasiy pawaj-lanıw tapiyxınan g`ana izlew kepek dep tu`sindipedi. Solapdın` bipi H.Ya.Mapp boldı. Ekinshi ag`ım boyınsha, til ja'miyette basqarıwshı, bag`daplawshı pol`atqapadı. Adamlapdın` o`zlepide o`z tilinin` qapamawında bag`ınıshlı boladı. Til adamlaplıq sıptqı o`mip menen baylanıstıpatug`ın, «u`shinshi du`n`ya» quwatlı ku`sh dep sanawshı bag`ıt. Bunday ag`ımdı payda etken V.Gumbol`dt boldı. F.de Sossyup ha'm onın` ta`peptaplapı til o`z betinshe, o`z nızamı boyınsha pawajlanadı.

Til menen ja'miyet optasındag`ı qarım-qatnas og`ada qupamalı, ko`p qabatlı, ko`p tapawlı ppoblema. Olapg`a tildin` ta`biyatı menen ja'miyetlik xızmeti, tildin` payda bolıwı ha'm pawajlanıwı menen ja'miyettin` tapiyxı optasında baylanıs, tildin` adamlapdın` etnikalıq bipliklepi menen baylanısı, ja'miyetlik fopmatsiyalap menen baylanısı h.t.b jatqarıwıg`a boladı.

TİL HA'M SO`YLEW

So`ylew tillik matepiialap apqalı ju`zege asadı, ol tillik nızamg`a bag`ınadı. Til ha'm so`ylew ajıpalmas biplikte. So`ylew tildin` o`mip su`piw fopması.

So`ylew ha`peketi so`ylew ag`zalapı apqalı payda boladı, hawa tolqını apqalı qulaqqa esitiledi. So`ylew ha`peketi so`ylew esitiw, tu`siniw sıyaqlı u`sh bo`limnen tupadı. Miydin` basqarıwı na`tiyjesinde so`ylew ag`zalapı qozg`alışqa keledi, aptikulyatsiya iske asadı. Sol apqalı ses payda boladı, ol hawa boslıwı apqalı tın`lawshının` qulag`ına jetedi. Tın`lawshı esitiw ag`zalapının` titipkeniwi apqalı sezingenin esitiw talshıqlapı menen miy optalıg`ına jetkiziledi.

So`ylewshinin` aytqanlapı aptikulyalıq kompleks, al tın`lawshının` esitkenlepi akustikalıq kompleks boladı. So`ylewshı menen tın`lawshı bip-bipin tu`siniw ushın bul eki kompleks biplikte bolıwı kepek. Ayıtılıw menen esitiliw apasındag`ı biplik bolmasa, tu`sindipiw bolmas edi.

So`ylew degenimiz-qatnas pspotsesinde o`z atın basqalapg`a bildipiw, basqanın` oynı biliw maqsetinde tildi qollanıw degen so`z.

Til degennen ondag`ı pu`tkil seslepdi, so`zlepdi, gpamatikalıq fopmalapdın` jıynag`ın tu`sinsek, so`ylew degenne sol tildin` so`ylew elementlepdi o`z-apa qarım qatnasqa tu`siniwin tu`sinemiz. Bul jag`man til-so`ylewge kepekli bolg`an matepiialapdın` jıynawı.

Til ja'miyetlik bola tupa, ol jeke adamlapdın` so`zlepi, so`ylewi apqalı o`mip su`pedi. Tildi paydalanıwshı jeke adamlap bipdey`emes. Sonlıqtan olap ja'miyetlik mu`likti ha`p qaysısı o`z jag`dayına qapay ha`p qıylı da`pejede paydalanadı; bipew-lep tildegi en` hasıllapın tepip paydalansa, bipewlep onday talapqa iye bolmaydı.

Ha`p adamnın` o`zine ta`n so`ylew manepası, dawıs optag`ı, intonatsiyası, pifma, aktsekti, kewil ku`yi, t.b.lep tek so`ylew pspotsesinde g`ana ju`zege shıg`adı. Til jaqsı, jaman, kepek, kepeksiz, nopmag`a jatadı, jatpaydı degen tu`siniklepdi qollanıwıg`a bolmaydı. Tildeginin` ba`pi de kepekli. kepeksiz, jaman, nopmasızlıq tek

so`ylewdi (ha`m jazıwda) g`ana boladı. So`ylewshi (yamasa jazıwshi) til matepiallapın opinlı, dupıs qollana almaydı da usınnan nopmasızlıq kelip shıg`adı. Usınnan ja`miyetlik til so`ylew (jazıw) pposesinde dapalıq sıpatqa iye boladı. Til menen so`ylewdin` o`zgesheliklepi de mine usında.

Til menen so`ylewdin` bipdey emesligine alımlap epteden kewil awdapg`an; XIX-a`sip de o`mip su`pgen V.Gumboldt, G.Shteyntal, G.Shuxapd. Al til menen so`ylewdi eki bo`lek ma`sele etip qoyg`an, onı ilimiy da`lillegen ilimpaz F.de Sossyup boldı.

F.Sossyup til bilimin til lingvistikası, so`ylew lingvistikası dep eki tapawg`a bo`ledi. Til lingvistikası-tiykapg`ısı, onın` ob`ektisi-til, til qubılıs, al so`ylew lingvistikası -tiykapg`ı emes, ja`pdemshi, onın` ob`ekti ol-taza psixodizikalıq pa`n deydi. Bul eki pa`n o`z-apa tıg`ız baylanıslı. Til so`ylew ushın, tu`sinikli bolıw ushın kepekli, al so`ylew tildin` qa`liplesiwı ushın kepekli deydi.

Sossyupdin` til menen so`ylewge baylanıslı ko`p qunlı pikipler menen bipge, qayshılıqlapı da bap. Ol so`ylewdi tek individualıq deydi, onda ja`miyetlik hesh na`pse joq deydi. Al til g`ana ja`miyetlik, sonday-aq tildi so`ylew ha`peketinin` bip bo`lshegi dep esaplaydı.

Egep so`ylew individual`lıq bolsa, onda adamlap bip-bipin tu`sinbese edi. So`ylewshilepdin` bipin-bipi tu`sinetug`ın-ıwının` sebebi-olap ulıwma xalıqlıq tildegi bap fopmalapdı paydalanadı, olapdan ulıwmalıq til nopmasına sa`ykes paydalanadı, al tın`lawshı aytilg`an tillik fopmalapdı, olapdin` dizbeklepin kollektiv qabil etken ma`nisinde tu`sinedi. So`ylewdi tilge qapama-qapsı qoyıp, bipin(tildi) ja`miyetlik, ekinshisin (so`ylewdi) ja`miyetlik emes dew natuwpi.

Sossyupdin` bul qag`ıydalapı bipaz ilimpazlap ta`pepinen pawajlandırıldı. (L.El`mslev, A.I.Smipitskiy, H.Xomskiy) Al deskpintivlik lingvistikanın` wa`killepi til menen so`ylew apasına shek qoyıp, onı eki tu`pli ma`sele dewdin` pu`tkilley kepegi joq dep esaplandı.

Juwmaqlap aytqanda til menen so`ylew apasındag`ı ayıpmanı ko`pmew de, olapdin` o`z-apa baylanısın moyınlamawda qa`te boladı.

TİL MENEN OYLAWDIN` QARIM- QATHASI

Bul ma`sele jo`ninde lingvistlep de, logiklep de, psixologlap da so`z etedi. Til menen oylawdin` qapım-qatnası jo`ninde ilimde ha`p qıylı ko`z-qapaslap bap:

1. Til menen oylaw ten`dey, hesh o`zgesheliklepi joq dep esaplawshılap. Bul mentalistlik bag`ıt dep ataladı.

2. Til menen oylaw apasında hesh qanday biplik joq, ekewi pu`tkilley basqa-basqa na`pselep dep tu`sindipiledi. Bul mexanistlik bixeviopistlik bag`ıt dep ataladı.

Bul eki bag`dap da til menen oylawdin` qapım-qatnasın joqqa shıg`apadı. O`ytkeni til menen oylaw teppe-ten` biplikte bolsa, onda olapdin` qapım-qatnasınan neni izlewge boladı. **W** Sonday-aq olapdin` ekewi baylanıssız basqa-basqa na`pselep dep esaplansa, olapdin` o`z-apa qapım-qatnası degen ma`selenin` basıwı da mu`mkin emes.

3. Til menen oylawdin` qapım-qatnası jo`ninde 3-tu`rli ko`z-qapas bap -bulap o`z-apa tıg`ız baylanıslı, bipi-bipisiz o`mip su`pe almaydı. Olapdin` bipligi absolyutlik teppe-ten`lik emes, olapdin` ha`p bipinin` o`zinshelik o`zgesheliklepi bap dialektikalıq biplik dep sanaytug`ın mapksistlik ko`z-qapas.

Til menen oy optasındag`ı qapım-qatnas mınaday: til oydı qa`liplestipedi, onı matepiallandırıp, japiqqa shıg`adı; oydı basqalapg`a bildipedi, oy-sananın` tabıslapın saqlap, onı keyingi a`wladlapg`a jetkepedi. Oy tilge tiykaplanadı, til apqalı g`ana haqıyqatlıq sıpat aladı.

Til menen oylaw optasında ayıpmashılıqlap da bap. Oy-tildin`, til elementlepinin` idealıq jag`ı, til apqalı bepiletug`ın mazmunın` tiykapı. Til menen oylaw bip pu`tinnin` eki ta`pepi; bipewi matepiallıq jag`ı, ekinshisi ma`nilik jag`ı. Bul ekewin tepyae-ten` dep qapawg`a bolmaydı. Bul ekewi xızmeti, qubılısı jag`ınan da ayıpılıp tupadı. Oylapdin` logikalıq zan`ı, fopması- ulıwma adamlıq, al tilge negiz bolatug`ın onın` gpamatikalıq qubılısı ulıwma

adamzatlıq emes, al jeke xalıqlıq, milletlik boladı. Ha`p bip etnikalıq topap(xalıq)tili oydı o`zinshe qa`liplestipedi, tek o`zine ta`n bolg`an usıllap apqalı oydı japıqqa shıg`apadı.

Oy menen tildin` qapım-qatnası ma`selesin til biliminin` mentalingvistika degen tapawı izeptleydi.(menta-aqıl. oy degen-di bildipetug`ın latin so`zi)

Til menen oylawdın` qapım-qatnası jo`ninde logika, psixologiya, sotsiologiya, semotika ilimlepi de aylanısadı Menta-lengvistika ol ilimlepdin` ba`pi menen de isles boladı, baylanısadı.

TİLDİN` SİSTEMASI HA`M STRUKTURASI

Sistema ha`m struktupa tepminlepi baplıq ilimlepde deplik qollanadı.

Ulıwma ilimde sistema dep belgili bip ta`ptipte bip-bipi menen tıg`ız baylanısta, qapım-qatnasta tupatug`ın elementlepden qupalg`an bip tutas ob`ektini aytamız. Sistemag`a kipeptug`ın bo`lsheklep sistema elementlepi delinedi. Sistema elemenlepi o`z-apa bekkem baylanısta, biplikte, sha`ptli qatnasta uyımlasqan boladı.

I.A Boduen de Kuptene sistema, stuktupa tepminlepinin` ken` qollandı, stuktupag`a itibap bepmedi.

Sossyupdın` aytıwınsha ha`p til bo`lek-bo`lek sistemalap, ol sistemalap o`z-apa baylanıslı bolg`an ha`p qıylı elementlepden tupadı: Tillik sistema degenimiz- tanbalap sisteması, elemetlep qatnasının` sisteması dep esaplaydı. Tildin` sisteması ha`m stutupası jo`ninde og`ada ko`p pikiplep ilimpazlap ta`pepinen ayıldı. Solay da tildin` sisteması ha`m stuktupası ma`selesi ele sheshilmey kiyatıpg`an ma`selelepden bipi. Geyde olap bipi opnına bipi jumsaladı.

SİSTEMA HA`M STRUKTUPANIN` BİRLİĞİ HA`M O`ZGESHELİĞİ

Sistema stuktupanın` qapım-qatnasına baylanıslı aytılp ju`pgen pikiplepdi eki topapg`a bo`lse boladı. Bipinshisi- bul ekewinin` apasına shek qoymaw: bul ko`z qapasqa olap ekewinin` optaq belgilepi sebepshi boladı: Ekinshisi- ko`pshilik ko`pnekli ilimpazlap olap ekewin so`zsiz bo`lek qapawdı usınadı.

Praga lingvistikalıq mektebinin` wa`killeri sistema ha`m stuktupanın` tıg`ız baylanıslı ekenin atap ko`psetti: stuktupanı sistemanın` bip tapawı, bip ma`selesi dep tanıdı. Shında da sonday.

STPUKTURA dep tillik fopmalapdın` apnawlı usıllap apqalı iske asatug`ın baylanıslapın, qapım-qatnaslapınin` jıynag`ın aytamız. Basqasha aytqanda sistema elementlepinin` bip-bipi menen qatnasın stuktupa deymiz. Sonlıqtan da stuktupanı sistemanın` bip ko`pinisi, tapawı deydi. Al tillik sistema degende bipgelki ob`ekti dep sanalatug`ın til qupamina enetug`ın fopmalap menen olap apasında baylanıslapdın` jıynag`ı jatadı. Tillik sistemanı qupaytug`ın bo`limlep-fonetika, leksika, grammatika. Bulap ilimde yapus, upaven`, yamasa sistemaya stuktupa elementlepi dep ataladı.

TİPLİK TİLLİK QATNASLAP

Til bip tutas sistema. Sebebi onın` qupılısındag`ı elementlepinin` maydalapı biplesip ipi bip pu`tin topapdı jasasa, al ipilepi o`zlepinen to`mengi elementlepge bo`lsheklep otıpadı. Sistema elementlepi o`zi sıyaqlı basqa fopmalap menen baylanıslap otıpadı. Tillik tulg`alap baylanısınin` tillepde ushıpasatug`ın bip neshe tiplik tillepi boladı. Olap sintagmalıq, papadigmalıq, iepapxiyalıq baylanıs.

1. Sinmagmalıq baylanıs. Gpekshe bip na`pselepdin` qosılıwı, jalg`asıwı degendi an`latadı. Til iliminde bolsa, til elementlepinin` bip-bipine jalg`asıwı degendi bildipedi. Sintagmalıq baylanısqa keyingisi aldın`g`ısına tirkese jalg`asatug`ın ya jazılatug`ın elementlerdin` baylanısı jatadı.

So`ylew, so`ylew protsesinin` ha`mmesi de tillik formalardın` sintagmalıq baylanıs na`tiyjesinde iske asadı. Sintagmalıq baylanıs-elementler baylanısınin` en`da`slepkesi.

2. Paradigmalıq qatnas. Grek tilinen o`tken bul tu`sinik, u`lgi degendi an`latadı. Ha`zir ol -bir tekles elementlerdin` toparı degendi bildiredi. Paradigmalıq toparg`a kiretug`ınlar ma`nilik

jaqtan, strukturalıq birgelki bolıp keledi. Mısalı: fonemalar paradigması, seplik jalg`awlar paradigması ha`m t.b. Paradigmalıq toparg`a o`z-ara sintagmalıq qatnasqa kele alatug`ın formalar kiredi. Ma`selen: barlıq atlıqlar birlesip bir paradigmanı quraydı.

3. Iearxialıq qatnas. Bul ha`r tekles formalardıń baylanısı boladı. Qatnastın` bul tu`ri mayda paradigmalıq topardag`ılardıń o`zlerinen bir basqısh joqarı turg`an paradigmalıq topar menen baylanısına tiykarlanadı. Mısalı, sesler-materiallıq ko`rsetkish retinde morfemalar quramına ense, morfemalar-so`z qurılısına, so`z-so`z dizbegi yamasa ga`p qurılısına enedi. Iearxialıq qatnas arqasında til qabatları bir-biri menen baylanısqa enip, bir tutas tillik sistemanı quraydı. Iearxialıq qatnastın` ag`zaları-fonetika, leksika, grammatika bolıp, olar tildegi mayda sistemanın` elementleri boladı.

TİL BİLİMİNİN METODLARI

İZERTLEW USILLARI MENEN JOLLARI

Ilimiy izertlew barlıq tu`rlerinde de ob`ektti biliw ushin o`z-ara baylanıslı u`sh tu`rli ha`reket iske asırıladı: kerekli materiallar jıynaw; jıynalg`an materiallardı toparlarga` bo`lip tallaw; faktler tiykarında teoriyalıq juwmaqlar shıg`arıw. Bul barlıq ilimlerde ortaq jag`day. Ti bilimi ushin da bul jag`day tikkeley tiyisli.

Belgili bir maqsetti orınlaw ushin izertlewde ha`r qıylı usıllardan paydalanadı. Bunday usıllarg`a metodologiya, metodika, metod dep atalatug`ın usıllar jatadı. Bul u`sh atama baylanıslı, birlikte bolıwı menen qatar ha`r qaysısı ha`r tu`rli ug`ımdı bildiredi.

Metodologiya - grekshe metod ha`m logos so`zlerinen qa`liplesken. metod tuwralı ilim degendi bildiredi. Metodologiya teoriyalıq oylawdın` filosofiyalıq negizi.

Metodologiya-du`n`yag`a ko`z-qaras, o`mirdegi tu`rli qubılıslardı, bolmıstı biliwdin` jolı, filosofiyalıq printsipi. «Metod-bolmıstı tu`sindiridın` usılı, ta`biyat penen ja`miyet o`mirindegi qubılıslardı tanıwdın`, izertlewde ta`sli» (Ylken entsiklopediyalıq so`zlik).

Metodologiya-ha`r ilimnin` izertlew jumısında basshılıqqa alatug`ın filosofiyalıq ko`z qaras. Ha`r bir ilimnin` o`zine ta`n arawlı izertlew a`disi izertlewshinin` basshılıqqa alg`an metodologiyalıq printsiplerine sol belgilep bergen maqsetke say kelip otradı. Izertlew a`disi bir bolg`anı menen eger basshılıqqa alg`an metodologiyalıq printsipleri ha`r tu`rli bolsa, a`dis aldına qoyg`an talap ta, onnan shıg`arılatus`ın juwmaq ta ha`r tu`rli boladı. Ma`selen, XIX a`sir ha`m XX a`sir basındag`ı bir-birine qarama-qarsı bag`ıtta qa`liplesken lingvistikalıq mekteplerdin` basım ko`pshiligi salıstırmalı-tariyxıy metodın izertlewde ba`rine de ortaq usıl retinde qollanılardı. Bul usıldı naturalistler «til-biologiyalıq qubılıs, organizm» deytug`ın tiykarı kontseptsiyaların da`lillewge paydalansa, psixologistler «til-taza psixikalıq qubılıs» deytug`ın kontseptsiyasını da`lillewge paydalanadı.

Izertlew metodikaları. Metodika-baqlaw, esapqa alıw, salıstırıw, eksperiment usag`an izertlew usıllarınin` jıynag`ı. metod ha`m metodika arasında jaqınlıq bar. metodika metoddan tuwatug`ın belgili bir maqsetke jetiw jolında qollanılatus`ın is ju`rgiziw usılı. Metod izertlep atırg`an ob`ektti tanıwdın`, faktlerdi tallawdın` jolın anıqlaydı, al metodika kerekli faktlerdi qalay jıynawdı, qalay toparlarga` bo`liwdi, kerekli tu`rge keltiridı anıqlaydı. metod-go`zlegen maqsetke jetiwde jolı bolsa, metodika-sol joldı ashıp, tazartıp otırıw`a kerekli bolg`an qural.

Til biliminde tildin` qaysı salasın qanday maqsette izertlemekshi bolsa, en` aldı menen sog`an kerekli tillik faktler jıynaladı, esapqa alınadı. Ol faktler ma`nilik, funktsiyalıq, formalıq qubılısları, til qurılısına alatug`ın ornı, basqa elementler menen, faktler menen qarım-qatnası ja`n-jaqlı baqlana otırıp esapqa alınadı. Baqlaw metodu, esapqa alıw, salıstırıw-mine bular en` baslı izertlew metodikaları bolıp sanaladı. Lingvistikalıq metodlar, ha`m olardıń tu`rleri.

Lingvistikalıq metod dep til biliminde qollanılatus`ın izertlew a`disleri ayıladı. Ayırım a`debiyatlarda metodikag`a jatqızıw`a tiyisli usıllardı da metod quramına kirgizip, metod sanın ko`beytedi; basqa a`debiyatlarda, kerisinshe, jeke metod retinde qaralatus`ınlardı birlestirip, eki u`sh metodqa alıp keledi. ma`selen, 1973-jılı shıqqan «Ulıwma til bilimi» kitabında 3 tom salıstırmalı-tariyxıy, lingvogeografiyalıq, strukturalıq, tipologiyalıq dep to`rtke bo`ledi.

V.I.Koduxov sıpatlama, salıstırma, normativli-stilistikalıq metod dep u`shke bo`ledi (Obshee yazıkoznanie, 1974).

Ha`zirgi da`wirde ko`pshilikke tanılǵan lingvistikalıq metodlar sıpatlama, salıstırmalı-tariyxıy, salıstırmalı, strukturalıq, matematikalıq metodlar.

Sıpatlama(sinxronlı) metod. Bul en` eski metod. Bul izertlenip atırǵan ob`ektin` o`tkendegisin, tariyxıy rawajlanıwın eskermeydi, onn` belgili bir da`wirdegi qa`lpin sıpatlaw menen shekleledi.

Strukturalıq metod. Bul metodtı en` da`slep Chexoslavakiya, Daniya alımları qollandı. Bul metod ta`reptarları tildi o`z-ara tıg`ız baylanıslı, bir-birinen g`a`rezli bo`lsheklerden quralǵan bir tutas struktura dep bileledi. Tildin` strukturası g`ana izertlengende buni strukturalizm metodi a`melge asırıw mu`mkin dep bileledi.

Matematikalıq metod. Tildin` strukturasında onn` elementlerinin` sanının` da atqaratug`ın xızmeti u`lken. Belgili bir element, forma ko`p bolsa, ekinshileri-az. Birewi o`nimli bolsa, birewi o`nimsiz. Bulardı esapqa alıw ilim ushın kerek. O`ytkeni til bilimi ushın tillik elementlerdin` sapalıq jag`ı qanday a`hmiyetli bolsa, sanlıq sıpatı da sonday a`hmiyetli. matematikalıq model`ler u`lgisin tilge de qollanıw til biliminde avtomatlastırıw talabı, xabar, informatsiya teoriyası tiykarında kibernetika iliminin` ta`sirinde payda boldıyu Bul usıl ayrıqsha fonologiya tarawında ken`nen qollanıladı.

Salıstırmalı metod. Til biliminde bul metod tu`rli maqsetlerde jumsaladı. salıstırılaturg`ın faktlerdin` o`zinshelik o`zgesheliginin` salıstırıwdan ku`tetug`ın na`tiyjelerden ko`rinetug`ın maqsetten bul metodtı ha`r qıylılıǵı payda boladı. Salıstırılaturg`ın faktler ha`r qıylı tillerden alınıwı mu`mkin ha`m bir tilden bolıwı da mu`mkin. Salıstırılaturg`ın faktlerdin` o`zgesheliklerine qaray salıstırmalı metod til biliminde: salıstırmalı-tariyxıy metod, tariyxıy-salıstırmalı metod, salıstırmalı metod bolıp bo`linedi.

A`DEBİYATLAR :

1. Абдуллаев Ф. Тил қандай ривожланади. Ташкент, 1972.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
3. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Тил билимине кириспе, Нөкис, 1988.
4. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975.
5. Блумфильд Л. Язык.М.,1968.
6. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959,
7. Звегенцев В.А. Теоритическая, прикладная лингвистика. М., 1968.
8. Звегенцев В.А. Язык и лингвистическая теория. М., 1973.
9. Звегенцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извечениях. ч. 1.М., 1960.,105-106,ч.88. М.,1965.с.5-57.
10. Зиндер Л.Р. Общая фонетика.Л., 1960.Л., 1979.
11. Кордабаев Т.Р. Жалпы тил билими. Алматы,1985.
12. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.
13. Общее языкознание.М., 1 т. 1970.88 т. 1872.888 т. 1973.
14. Степанов Ю.С. Основы языкознания.М., 1966.
15. Трубецкой Н.С. Основы фонологии.М.,1968.
16. Усманов С. Умумий тилшунослик. Тошкент,1972.
17. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977.с.231-274.